

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју

Мастер рад:

Јован Дучић – југословенски посланик у Каиру

Ментор:

проф. др Александар Животић

Студент:

Слађана Сретеновић ИС16/15

Београд, септембар 2019.

Садржај

Предговор.....	3
Увод.....	7
Дучић као дипломата: почеци дипломатске каријере до 1925. године.....	11
Улазак у дипломатију.....	11
Књижевник у оделу дипломате.....	18
Прва мисија у Каиру.....	20
Женевска афера.....	20
Историја модерног Египта.....	22
Југословенско-египатски односи до 1925. године.....	25
Писмо из Египта.....	27
Мисија и трговински уговор.....	28
Друга мисија у Египту.....	32
Други одлазак у Египат и нови трговински уговор.....	32
О политичкој кризи у Египту.....	35
О значају економске кризе	36
Краљевска аудијенција.....	40
Избори у Египту.....	42
Шта је писац хтео да каже.....	45
Дучић после Египта и даљи развој југословенско-египатских односа.....	48
Наставак Дучићеве дипломатске каријере.....	48
Југословенско-египатски односи после Дучића.....	51
Закључак.....	54
Извори и литература.....	57

ПРЕДГОВОР

Име Јована Дучића с правом се може сврстати у ред најзначајнијих песника српског модернизма, па и наше лирике уопште. Уносећи значајне новине у изражају и мотивима у српској поезији, Дучић је био човек који је ишао испред свог времена градећи особен стил који је целог живота унапређивао, критички претресајући раније радове, спадајући у онај уски круг људи који се нису задовољавали постигнутим, већ су увек тежили бољем. Зато је немогуће Дучића посматрати у оквирима вештачки наметнутих калупа, било као песника или човека, јер, као што никада није упао у замку успеха који чини да се човек осећа непогрешивим, он се ни у свом деловању није ограничавао само на поезију већ је био и учитељ, правник и филозоф.

Једна од делатности у којима се Дучић, поред списатељске, нарочито истакао била је дипломатија. Иако у сенци литерарног доприноса нашој култури, ни ова област његовог интересовања није остала без резултата па се с правом може говорити о Јовану Дучићу - великом песнику и успешном дипломати, о чему нам најбоље сведочи чињеница да су у периоду између два светска рата дипломатску службу обнашали бројни знаменити интелектуалци и књижевници, али је баш он био први који је у историји југословенске дипломатије именован за амбасадора. Како је то својевремено приметио Перо Слијепчевић, чувени књижевни историчар, Дучић „подсећа на оног славног краља Мидаса који је био уклет да претвара у злато све чега се дотакне“.¹

Према једној од дефиниција, дипломатија подразумева примену интелигенције и такта на вођење званичних односа између влада независних држава, а затим промоцију, остваривање и заштиту пословних интереса. Међутим, и поред општеприхваћеног става да је дипломатија „уметност преговарања“, не може се уврстити у уметност јер је у питању вештина која се стиче искључиво обуком, те „није ни књижевност, ни филозофија, па ни рекламно говорништво“.² Када говоримо о сусрету дипломатије и књижевности морамо разумети да заправо говоримо о судару два света, дипломатског који је привремен, формалан и сав прожет овоземаљским проблемима и оног књижевног који се мери вечношћу. И поред ове очигледне супротстављености два

¹Перо Слијепчевић, *Огледи о српској књижевности*, Сабрана дела III, Београд 2013, 331.

²Миодраг Митић, *Поете у фраку*, Београд 2002, 120.

света, прва половина 20. века у историји Србије и касније Југославије обележена је, између осталог, и дипломатским ангажманима бројних писаца, међу којима и Дучића.

Неминовно је запитати се шта је књижевнике са особинама које су их као такве морале одликовати чинило пријемчивим за дипломатске каријере. Пре свега, реч је била о појединцима који су често дипломе високих школа и знања стицали ван Србије, што им је омогућавало да се боље упознају са различитим културама, језицима, обрасцима понашања. Ништа мање нису важна била ни њихова широка интересовања и знања, која су цењена, као и изражена национална свест и осећање припадности.

Јован Дучић градио је своју дипломатску каријеру практично од 1907. године када је ступио у службу као неуказни чиновник министарства иностраних дела па све до почетка Другог светског рата у Југославији, када је одлучио да напусти службу у Мадриду и као „приватна личност“ отпутује у САД, доносећи практично одлуку да се добровољно пензионише. Каријеру је почео у рангу најнижег звања. Од писара, преко звања секретара, саветника, генералног конзула, отправника послова, изванредног посланика и опуномоћеног министра до амбасадора, првог са тим звањем у Краљевини Југославији.

Више од тридесет година провео је по европским престоницама и једној афричкој и то увек у дипломатској мисији – посланству и једном у Делегацији Краљевине СХС у Женеви. Био је члан 13 мисија у 9 држава (три пута у Италији, по два пута у Грчкој и Шпанији, Бугарској, Швајцарској, Египту, Мађарској, Румунији, Португалији), од тога био је шеф мисије у 6 држава, чиме се није могао похвалити ни један наш књижевник који се бавио дипломатским занатом, било у српској, било у југословенској дипломатији. Током изузетно богате и успешне каријере упознао је поједине владаре, државнике, председнике влада, многе ministre, дипломате, писце, уметнике са којима је разговарао и о томе оставио драгоцену сведочанства. Сам Дучић је пред крај живота, осврћући се на оно што је прошао, рекао: „Не смем ни да се сетим шта сам све видео, доживео, сазнао, прихватио или одбацио за толико времена вечног неспокојства и вечитог трагања за новим. Нисам доживео само оно што доживи човек коме је ишло све како је хтео, него сам ја лично доживео, колико и цела једна династија, по највећим градовима, највишим друштвима, највећим универзитетима, музејима, библиотекама, галеријама.“

У овом раду тежиште ће бити стављено превасходно на посматрање развоја Дучићеве дипломатске активности. Наш основни циљ јесте да покушамо да прикажемо

однос Дучића-књижевника и Дучића-дипломате и начин на који су се они међусобно допуњавали, чинећи га једним од најособенијих југословенских дипломата. За потребе извршења овог задатка одабрана су два његова боравка у Каиру, од 1926. до 1927. године и поново од 1930 до 1932. године. Током ове две епизоде у египатској престоници, од којих је једна наступила готово по казни, док се друга може оценити као прилика за окајање ранијих грешака, Дучић је показао две важне особине које одликују успешног дипломату – непресушну жељу за усавршавањем и способност да из ситуација у којима се задеси извуче максималну добит.

Долазећи у Египат по први пут, готово посрамљен после непријатне епизоде у Женеви, он није клонуо духом. Нашавши се у средини која је у њему изазивала осећање празнине успевао је да се издигне изнад сопствених осећања и свој посао ради професионално, показујући да је као дипломата довољно сазрео. Исто се може тврдити и за другу египатску епизоду, иако су тада околности биле другачије. Истовремено, Дучић је током боравка у Египту показао, можда највише од свих наших књижевника-дипломата, да се ова два професионална позива међусобно не искључују, шаљући бројне извештаје у којима је не само обавештавао о динамичним збивањима, већ и свему давао широк контекст, показивао разумевање процеса које је посматрао и дајући свој лични печат и суд о свему, можда понекад и упадајући у замке сопствених заблуда, али доприносећи југословенској дипломатији на начин на који нико пре њега то није чинио.

Структура рада одређена је кроз четири поглавља. У првом од њих акценат је стављен на развој Дучићеве дипломатске каријере пре првог доласка у Египат. Иако овај период његове биографије није у центру наше пажње, да би потпуније разумели његов боравак у Каиру, неопходно је да покажемо како се Дучић развијао као дипломата и какве су га околности на његовом путу пратиле, јер су се оне, несумњиво, одразиле и на његов карактер, психолошки склоп, али и начин на који је приступио својој мисији. Друга и трећа целина посвећени су његовим боравцима у Египту. Док је у другој целини, у којој се обрађује прва Дучићева мисија, акценат стављен на успостављању југословенско-египатских односа и Дучићевом доприносу том процесу, као и његовом виђењу самог Египта, трећа целина фокусирана је на анализу извештаја које је слао министру иностраних дела и краљевском посланству у Лондону, описујући и анализирајући актуелна збивања у Египту. У последњој целини пажњу ћемо посветити Дучићевој каријери по напуштању Египта, као и звањима и почастима која је

добијао, а која су, једним делом, била одраз пожртвованог рада у Каиру. Такође, у завршној целини биће речи и о развоју југословенско-египатских односа пошто је Дучић премештен на други положај. Кроз приложену структуру упознаћемо се не само са конкретним постигнућима Дучићевог боравка у Египту, већ и са догађајима о којима је писао, особама које је упознавао, порукама које је слао, али и са начином на који је то чинио.

Изворна грађа коришћена при изради овог рада претежно је архивске врсте. У питању је грађа Архива Југославије, конкретно из фондова Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), Министарства иностраних послова Краљевине Југославије (334), Посланства краљевине Југославије у Енглеској (341) и Посланства Краљевине Југославије у Каиру (383). Поред тога, служили смо се и публикацијом коју је приредио Миладин Милошевић под називом: Јован Дучић, *Дипломатски списи*, у којој је објављен део архивске грађе који се односио на Дучићеву дипломатску активност. Посебан извор наративне провинијенције представљају Дучићеви *Градови и химере* у којима је описао, између осталог, и свој доживљај Каира и Египта.

Када је реч о литератури, од највећег значаја били су биографски списи. Пре свега *Књига о Дучићу* Радована Поповића и *Јован А. Дучић, кнез српске поезије – 70 година од смрти* Срђана В. Стојанчева, као и дело Косте Ст. Павловића *Књига о Дучићу* која, иако писана сувише лично и негативним тоном, ипак омогућава бољи увид у личност нашег јунака. За боље разумевање Дучићевих дипломатских подухвата треба поменути каталог изложбе *Јован Дучић у дипломатији* који су приредили Миладин Милошевић и Душан Јончић, као и монографију *Поете у фраку* Миодрага Митића. О египатској историји и политичким кризама сазнали смо из дела *The Cambridge History of Egypt Vol. 2; Modern Egypt, from 1517. to the end of twentieth century* и Abdalla Ahmed, *The Student Movement and National Politics in Egypt, 1923-1973*, док је од највећег значаја за разумевање развојног пута дипломатских односа Југославије и Египта био чланак Александра Животића *Југословенско-египатски односи 1922-1941*. Сви други наслови побројани су у списку извора и литературе на крају рада.

УВОД

Стара латинска мудрост нам говори да је пут до звезда најчешће посут трњем, па је и Дучић уздижући се до висина које је досегао морао савладати бројне препреке које су му се налазиле на путу. Већ на самом почетку овог пута, пре него што је могао разумети свет око себе, његов живот обележила су два важна догађаја која ће умногоме утицати на обликовање његове личности. Иако је о тачној години Дучићевог рођења било различитих спекулација, па су помињане 1871, 1872, 1873. година или, што је скорије наведено и највероватније исправно 1874. година,³ нема сумње да је то било немирно доба за његово родно Требиње и Херцеговину. Већ те 1874. године у јеку су биле припреме за подизање буне против османских власти да би наредне 1875. јула месеца отпочео устанак који је остао познат под именом Невесињска пушка. Не желећи да на овом месту детаљније улазимо у узроке и сам ток борби, о којима је у историографији небројено пута већ писано, ову буну неопходно је нагласити као један од догађаја који су морали имати снажан утицај на даљи животни пут Јована Дучића. Наиме, његов отац Андрија, трговац требињски, придружио се устаницима и у једном од сукоба са Турцима 1875. године је рањен, а доцније је преминуо од последица рањавања.⁴

Његова мајка Јованка (Јока) Дучић, родом из Дољана у околини Метковића, из породице Владисављевића избегла је за време устанка у Дубровник, где је и сахранила другог супруга, да би се по окончању херцеговачке буне 1877. године са децом, кћерком Миленом и сином Јованом, настанила у Требињу где су боравили до 1884. године.⁵ Ту је Јован Дучић започео своје школовање и стекао основно образовање, да би се са мајком исте године преселио у Мостар. Наиме, Јованка је пре Јовановог оца била удата за Шћепана Глоговаца са којим је у браку добила сина Ристу и кћи Соку. Ристо Глоговац, Јованов полубрат, имао је у Мостару трговачку радњу која му је омогућавала да издржава породицу и да помогне Јованово школовање. У Мостару он је

³„143 године од рођења Дучића – Школски час у требињској гимназији у част великог пјесника и дипломате“, <https://trebinjelive.info/2017/02/15/143-godine-od-rodjenja-ducica-skolski-cas-u-trebinjskoj-gimnaziji-u-cast-velikog-pjesnika-i-diplomate/>, приступљено 20.08.2019.

⁴Радован Поповић, „Књига о Дучићу“, Београд 1992, 7.

⁵„Читуље: Јока (Јованка) Дучић“, *Босанска вила: лист за забаву, поуку и књижевност*, Број 15. и 16, 15. и 30. августа 1900, 224.

уписао и завршио трогодишњу трговачку школу, успут помажући Ристу у трговини, узвраћајући брату на помоћи коју му је указао.⁶

Док је још боравио у Мостару, Дучић је 1886. године успео да публикује своју прву песму. У листу за српску младеж „Голуб“ који је излазио у Сомбору, а који је уређивао Јован Благојевић, управник тамошње Више девојачке школе, у броју XI, своје место пронашла је и песма „Самохрана мајка“, тада још увек анонимног полазника мостарске трговачке школе Јована Дучића.⁷ Приповедач и преводилац, аутор неколико значајних теолошких дела и „Српске граматике“, Благојевић је у своме листу пружао значајан простор млађој и надоласећој генерацији српских аутора, препознајући њихов таленат, па су у „Голубу“ прве или неке од својих раних радова објављивали и Дучићев први песнички узор, Војислав Илић, као и Јанко Веселиновић, Алекса Шантић, Бранислав Нушић, Бора Станковић и Милош Црњански. Био је ово подстрек од непроцењивог значаја за Дучића песника, који је наредне године свршио трговачку школу у Мостару и објавио чак четири песме у „Голубу“, а једну је публикувао и „Невен“ чувеног Јована Јовановића Змаја.⁸

Почетни успеси определили су Дучића да и дефинитивно одбаци идеју о бављењу трговином и да се посвети образовању и даљем усавршавању. Уписао се у Учитељску школу у Сарајеву, а после свршеног првог разреда, школовање за учитеља наставио је у Сомбору, граду у којем је већ био познат и признат као стални сарадник једног од тада најзначајнијих српских културних гласила на простору Аустро-Угарске. Школовање је ишло руку под руку са писањем, па је Дучић поред већ поменутих „Голуба“ и „Невена“ наставио да гради име надареног песника објављујући своја дела у тада најугледнијим српским часописима какви су били „Босанска вила“, „Јавор“ или „Стражилово“. У Сомбору је 1893. године положио учитељски испит, а већ у јесен исте године постављен је за учитеља у основној школи у Бијељини.⁹

Са непуних 20 година живота код Дучића се већ почео примећивати својеврсан образац којем ће, верујемо без икакве намере, песник остати доследан. Наиме, чини се да Дучића није држало место што је за њега морало бити изузетно корисно, уводећи у његов живот нове људе, нове крајолике и инспирације, али и дајући му драгоцену

⁶Р. Поповић, *нав. дело*, 8.

⁷Јово А. Дучић „Самохрана мајка“, *Голуб: лист за српску младеж*, Број 11, 1. новембра 1886, 175; Дигитализована издања „Голуб“-а доступна су на интернет адреси http://www.biblioso.org.rs/digitalna_arhiva/golub, приступљено 30. 08. 2019.

⁸Срђан В. Стојанчев, *Јован А. Дучић, кнез српске поезије – 70 година од смрти*, Београд 2013, 5.

⁹Р. Поповић, *нав. дело*, 9.

искуство које ће користити будућем дипломати. Дошавши у Бијељину по декрету Земаљске владе, Дучић је становао у кући познатог ондашњег трговца Пере Живановића, односно његовог зета Јове Николића. Између њега и Николићеве кћери Магдалене, која тек што је свршила школу брзо су се распламсала осећања. Ипак, иако је Магдалена била једина Дучићева истинска љубав и вечна инспирација, боравак у Бијељини није запамтио по добром. Његова веза са Магдаленом наишла је на отпор девојчине имућне породице породице која није желела да се њихова јединица уда за човека који није припадао истом кругу.¹⁰

Ништа боље није Дучић прошао ни у односу са локалним властима. Са групом вршњака сличних ставова, основао је у Бијељини драмску аматерску групу која је давала представе аматерског, али и српског националног садржаја, што је властима било неприхватљиво. Посебно је нетрпељивост порасла после успешне велике приредбе коју је група организовала у новоизграђеном хотелу Дрина на Светог Саву 1894. године. Због својих активности Дучић се нашао под присмотром бијељинске полиције, а када је котарски настојник Черни наредио да се претресе Дучићев стан, међу другим рукописима пронађене су и две патриотске песме у рукопису, „Ој Босно“ и „Отаџбина“. Био је то довољан разлог да 10. јуна 1894. године Земаљска влада у Сарајеву отпусти Дучића из службе и забрани му рад у српским основним школама.¹¹ Несрећан због губитка посла и љубави, Дучић се вратио у Мостар, без посла и неизвесне будућности.

Срећа му се осмехнула када му је у октобру месецу, верујући да је научио лекцију, Земаљска влада одобрила да се запосли као учитељ у Српској православној основној школи у манастиру Житомислићу, између Почитеља и Буне у околини Мостара, а наредне године власти су га декретом поставиле за учитеља у Мостару.¹² У то време Мостар је био престоница поезије целокупног српско-хрватског говорног подручја. Поред Дучића, у Мостару су живели и стварали Алекса Шантић, Светозар Ћоровић, Осман Ђикић, Атанасије Шола, Авдо Карабеговић и други. Ћоровић, Шантић, Дучић и Шола тражили су и од Земаљске владе добили дозволу да у Мостару покрену лист „Зора“, али им је истовремено скренута пажња да се никакво политичко деловање у часопису неће толерисати па је он задржао строго књижевни карактер, чији

¹⁰Исто, 9-10.

¹¹С. Стојанчев, *нав. дело*, 6.

¹²Исто.

је први број изашао у априлу 1896. године, без увода, са Шантићевом песмом „Остајте овдје“ као геслом.¹³

Наредне три године Дучић је посветио „Зори“, али је 1899. године, заједно са Светозаром Ђоровићем, приведен и отпуштен са посла. Ови немили догађаји одредили су Дучића да напусти Херцеговину, а амбиција за даљим школовањем одвела га је у лето исте године у Женеву где се уписао на Филозофско-социолошки факултет.¹⁴ Иако већ етаблиран у књижевним круговима, Дучић није био завидног материјалног стања па су му у помоћ притекли угледни пријатељи и поштоваоци његовог дела обезбедивши му стипендију српске владе. Поред тога, изабран је као познат песник за председника удружења наших студената у Швајцарској под називом „Вила“.¹⁵

Упркос томе, студије су се одужиле, трпећи Дучићеву посвећеност списатељству. Сусретао се са Ракићем у Паризу и Јованом Скерлићем у Лозани, путовао је у Нови Сад и Београд, а у априлу 1901. године светлост дана угледала је и његова прва збирка песама једноставно названа „Пјесме“. Три године доцније у Београду је у Народном позоришту изедена његова драма „Крунисање Душаново“, а у Берлину је објављен циклус песама преведених на немачки језик. Углед Јована Дучића растао је из дана у дан, а када је коначно 31. октобра 1906. године стекао диплому друштвених наука у Женеви одлучио је да је време за нову животну и професионалну станицу – Београд.¹⁶

¹³Josip Lešić, *Aleksa Šantić*, Sarajevo 1988, 127-128.

¹⁴Р. Поповић, *нав. дело*, 26.

¹⁵С. Стојанчев, *нав. дело*, 6.

¹⁶Р. Поповић, *нав. дело*, 68-72.

ДУЧИЋ КАО ДИПЛОМАТА: ПОЧЕЦИ ДИПЛОМАТСКЕ КАРИЈЕРЕ ДО 1925. ГОДИНЕ

Улазак у дипломатију

Иако је Јован Дучић признат као један од наших највећих песника, са богатим и добро познатим стваралаштвом, Јован Дучић – дипломата и даље је прожет велом мистерије и бројним празним местима која треба попунити. Разлоге можемо тражити на више страна, можда најпре у чињеници да су бројни историјски извори који говоре о овој страни Дучићеве личности били дуго недоступни истраживачима, због чега смо остали ускраћени за бројне драгоцене податке. Ипак, дипломата који је своју земљу представљао дуже од три деценије, од чега више од 15 година на челу мисија и који је учествовао у 13 мисија у 9 држава заслужује да се више пажње посвети и овој сфери његовог деловања.

По окончању студија у Женеви, Дучић се обрео у Београду. У то време он је већ био на добром гласу који му је отварао врата највиђенијих престоничких салона и кућа, нарочито захваљујући дивљењу и поштовању које је уживао код неких од најугледнијих културних делатника ондашње Краљевине Србије какви су засигурно били Јован Скерлић, Слободан Јовановић, Богдан Поповић и други. Истакнути песник, са швајцарском дипломом и познавањем неколико страних језика, био је погодан кандидат за дипломатску службу. Својом упорношћу и захваљујући подршци и помоћи угледних пријатеља, Скерлића и Јовановића пре свих, Дучић је у јануару 1907. године решењем које је потписао Никола Пашић, тада председник Министарског савета и министар иностраних дела, примљен у службу као неуказни чиновник Министарства иностраних дела.¹⁷

Своју каријеру у Министарству иностраних дела Јован Дучић започео је у најнижем звању, као писар, па је чак накратко и отпуштен из службе током 1908. године због штедње у буџету.¹⁸ И тада му се при руци нашао један од бројних пријатеља које је стекао током студијских година, обилазећи Европу. Др Коста

¹⁷Миладин Милошевић и Душан Јончић, *Јован Дучић у дипломатији – каталог изложбе*, Београд 2012, 5.

¹⁸Јован Дучић, „Два Рибникара“, *Полтика*, Број 6842, 6-8.01.1924, 1-2.

Кумануди, тада ванредни професор Велике школе за административно право, а доцније и министар у неколико влада, кога је Дучић упознао током својих боравака у Паризу, препоручио га је свесрдно власницима „Политике“ Дарку и Владиславу Рибникару који су му поверили уређивање књижевне хронике у свом листу.¹⁹

Управо ће рад у „Политици“ на неки начин послужити као одскачна даска Дучићу за напредовање у дипломатији. Наиме, када је Аустроугарска прогласила анексију Босне и Херцеговине 5. октобра 1908. године, Дучић је саставио проглас објављен на насловној страни листа, позивајући Београђане на збор против овакве одлуке којом „грабљивица сусетка и даље чупа део по део меса са нашег раскрвављеног тела“.²⁰ Сам проглас настао је у координацији са тадашњим министром иностраних дела др Милованом Миловановићем и начелником Конзуларног одељења министарства др Мирославом Спалајковићем. Како би се покренуле народне масе и дипломатским напорима скренула пажња Европе на збивања у Босни и Херцеговини министар је рачунао и на подршку „Политике“ која није изостала.²¹

Успех Дучићевог позива, који се огледао у масовним демонстрацијама, није остао непримећен у Министарству иностраних дела. Иако се он сам међу првима, уз Бранислава Нушића, уписао у добровољце због анексије, за њега су постојали другачији планови. Српска влада одлучила је да Дучића пошаље у Рим са задатком да ради на пропаганди против анексије Босне и Херцеговине. У том циљу у Риму је написао и објавио брошуру под називом „Annessione della Bosnia e dell Erzegovina e la questione Serba” (Анексија Босне и Херцеговине и српско питање), која је уручена посланицима италијанског парламента уочи расправе о том питању, у нади да ће се солидарисати са Србијом и изјаснити се против анексије Босне и Херцеговине од стране Аустроугарске монархије.²²

Била је то прва Дучићева дипломатска мисија, а из овог периода сачувано је и писмо упућено високом функционеру министарства Јовану М. Јовановићу од 20. децембра 1908. године. У њему обавештава Јовановића да напушта Рим и враћа се у Београд, извештавајући о неповољном држању италијанске владе у време Анексионе кризе: „Атмосфера је овде порасла и постала веома електрична. За Италију каква је, треба мало па да све пође вратоломно напред или да се све од једном врати на исто

¹⁹С. Стојанчев, *нав. дело*, 15.

²⁰Јован Дучић, „Београђани, Отаџбина је у опасности“, *Политика*, Број 1683, 23. 09. 1908, 1.

²¹Јован Дучић, „Два Рибникара“, 1-2.

²²М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 6.

место.²³ Овакав вид извештавања, неконвенционалан за то време, о чему ће нешто више бити речено касније, постаће један од заштитних знакова Дучићевих дипломатских активности.

Његова дипломатска каријера у пуном обиму започела је 1910. године. Указом краља Петра I Карађорђевића, Јован Дучић је распоређен на место писара у Посланству Краљевине Србије у Софији, где је службовао поред искусног посланика Светислава Симића, а потом и Мирослава Спалајковића.²⁴ Значајно је приметити и да је Дучић прескочио звања писара треће и четврте класе, одмах добивши звање писара прве класе. Током боравка у Софији, Дучић је, иако још увек неискусан у дипломатским пословима, почео да показује одређене особине које ће обележити његову даљу каријеру. Већ смо помињали његов начин обавештавања надређених који се називао у писму упућеном Јовану М. Јовановићу из Рима, а који је за време боравка у бугарској престоници даље обликован. За разлику од других службеника Министарства иностраних дела који су се придржавали правила службе прописаних од стране самог министарства и углавном извештавали надређену особу у оквирима министарства, Дучић се често својим личним писмима обраћао директно министру или његовим најближим сарадницима. Такође, он није само преносио информације до којих је дошао, већ је покушавао да сам процени њихову веродостојност, храбро оцењујући поузданост извора из којих је информација потекла, дајући им историјски контекст и одређујући психолошки профил и квалитет својих саговорника. Својим анализама он је на мање или више директан начин покушавао да саветује Министра иностраних дела и председнике Владе како поступати према одређеним личностима и државама, али и шта би се из њихових примера дало научити и применити у сопственој земљи.²⁵

Све се ово да видети већ у извештају који је 1911. године поднео др Миловану Миловановићу из Софије. Обраћајући се министру лично, Дучић је у писму настојао да образложи своје виђење бугарског владара, његових спољнополитичких тежњи и ставова, али и организације политичког живота у оквирима саме Бугарске. Дучић је подсетио Миловановића на историјски контекст развоја савремене бугарске државе, указујући да су се три најважнија догађаја за Бугарску одиграла пре доласка на власт прво кнеза, а сада већ краља Фердинанда од Сакс-Кобург-Гота. Ту је мислио пре свега

²³Јован Дучић, *Дипломатски списи*, приредио Миладин Милошевић, Београд 2015, 43.

²⁴М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, б.

²⁵Данијела М. Бјеља, *Савремена реторика у дипломатији (језик, стил и облици изражавања)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2016, 140-141.

на ослобођење и припајање Источне Румелије, ослобађање од руског режима и рат који је вођен са Србијом 1885. године. Тиме је Дучић посредно указао да сам краљ Фердинанд није учествовао у том рату и да Србија не треба да га сматра непријатељем, а истакао је и да је за више од две деценије његове владавине, у време када су и Србија и Грчка и Турска пролазиле кроз кризне периоде, Бугарска стално напредовала што је чини изузетком у очима европске јавности, али и примером који треба проучавати.²⁶

Други важан сегмент његовог извештаја је давање психолошког профила краља Фердинанда, односно особе о којој је обавештавао министра. Истичући од кога је добио информације, као и да је реч о припадницима странке која је одана Фердинанду и нема интереса да га унижава, Дучић је пре свега истакао краљеве мане, као особине о којима треба водити рачуна у контакту са њим. Фердинанд су, како преноси, бугарски „Стамболовисти“, како су називани припадници владајуће Народне либералне странке, сматрали осветољубивом особом, без осећаја мера и лојалности, што га је онемогућавало да остварује чвршће и дуготрајније савезе и пријатељства. Русију је мрзео, кривећи је за бројне Бугарске поразе и неиспуњене амбиције, а са њом и Црну Гору коју је сматрао руским експонентом на Балкану, а њеног владара Николу Петровић-Његоша пргавим човеком. Према Немачкој и Аустро-Угарској осећао је неповерење, док је према Србији у почетку своје владавине због скорих сукоба гајио отпор, који се временом смањило, нарочито после посете Србији 1909. године када су га једва уверили да не мора водити тајне агенте са собом. Његов даљи однос са Србијом, односно њеним краљем Петром и наследником престола Александром са којим се састао приликом наведене посете оцењен је као искрен, али прорачунат.²⁷

Нажалост, нема података какве је реакције министра или других запослених у Министарству иностраних дела овакав начин извештавања карактеристичан за Дучића изазивао, ни у којој мери је поклањана пажња његовим импресијама и проценама. Оно на шта свакако треба скренути пажњу јесте да је његов извештај стигао док су још трајали преговори Миловановића и Гешова о склапању српско-бугарског савеза, а да се у извештају осврнуо и на личност председника бугарске владе, наводећи да је реч о особи коју краљ Фердинанд изузетно уважава, пре свега због образовања и богатства. Због свега овога не треба одбацити могућност да је Дучићев извештај био значајан и од

²⁶Ј. Дучић, *Дипломатски списи*, 47.

²⁷*Исто*, 48-50.

користи Миловановићу током преговора са бугарском страном, иако ово не можемо ни потврдити.

Још једна важна Дучићева особина, ни мало позитивна, а која ће пратити његов дипломатски пут већ се указала за време службовања у Софији. Чини се да је Дучић био склон индискрецијама у односима са особама супротног пола и да је лако налазио непријатеље. Још пре одласка на службу у Бугарску, Дучић је становао једно време у Београду у кући инжењера Тасе Тодоровића и његове супруге Јованке рођене Јовановић, касније југословенске глумице. Између Јованке и Дучића дошло је до афере која је започела у Београду, по свему судећи, а наставила се када се Тодоровић са супругом преселио у Врање. Из овог односа рођен је и син Јовица, једини Дучићев потомак, који ће нажалост у наступу нервног растројства млад извршити самоубиство хицем из пиштоља.²⁸ Међутим, оно што је за нас далеко значајније јесте други исход љубавног троугла у којем се Дучић нашао.

Пошто је Тодоровић сазнао за аферу и око ње се конфронтирао са супругом она је побегла из Врања са Дучићем за Софију. У врањанској чаршији брујало је о овом догађају, а сам Тодоровић упутио је жалбу министру иностраних дела Миловану Миловановићу. Жалба је одјек добила и на страницама дневне штампе па је „Мали журнал“ 12. децембра 1910. године објавио причу под насловом: „Дучићева љубавна авантура“, у којој су оптужили државног чиновника да је завео мајку троје деце, преносећи текст Тодоровићеве жалбе у којем се поставља питање „може ли особа Дучићевих моралних светонадзора уопште бити у државној служби, а да не говоримо о бављењу на страни“, док аутор прилога закључује текст тврдњом да је спољна политика коју Миловановић спроводи јадна као и особе које је примио у службу, алутирајући без икакве сумње на Дучића.²⁹

Миловановић је био бесан на Дучића и спремао му отказ, али је Дучића дипломату из непријатне ситуације која је претила да му оконча каријеру у дипломатији и пре него што је одиста почела спасао Дучић песник. Наиме, два његова пријатеља и велика поштоваоца његовог дела Богдан Поповић, један од најзначајнијих српских књижевних критичара и у оно време један од највиђенијих професора Београдског универзитета и писац Вељко Петровић заложили су свој углед код Миловановића, што је допринело да сачува службу, а да целокупна афера буде гурнута

²⁸Р. Поповић, *нав. дело*, 74, 79.

²⁹„Дучићева љубавна афера“, *Мали журнал*, Број 346, 12. 12. 1910, 3.

под тепих, посебно пошто су се Јованка и Дучић убрзо растали.³⁰ Ипак, чини се да је последица ипак било пошто се наредне 1911. године Дучић у једном од писама упућених начелнику Министарства иностраних дела Јовану М. Јовановић жалио на чињеницу да је изгубио четири године као дијурниста, тражећи да буде унапређен у звање секретара, пошто је већ био доста старији од свих писара. Један од разлога томе могуће да је била и поменућа афера, односно њен одјек у јавности.³¹

Иако политички амбициозан, Дучић је морао да покаже стрпљење. Његов боравак у Софији у звању писара потрајаће све док краљевским указом од 29. јуна 1912. године није именован за секретара пете класе краљевског посланства у Риму. Вечни град био је једно од чворишта европских дипломатија, а боравак у њему за Дучића остварење сна. Задатак који му је поверен није био ни мало лак. Однос италијанске јавности био је неповољан према Србији у време Првог и нарочито Другог балканског рата, на чему је требало радити. Имајући већ искуство из времена анексионе кризе када је први пут службено боравио у Риму, Дучић је имао јасну слику ондашњег менталитета и различитих позиција са којима се сусретао. У познатом листу „Giornale d' Italia“ дао је интервју о српско-албанским сукобима и нападима које су Албанци предузимали на граници, док је у листу „Трибун“ указивао италијанској јавности на неопходности рата против Турске.³² О својим напорима извештавао је, по обичају, Јована М. Јовановића, истичући предузете радње и њихове одјеке италијанској јавности. Такође му је упутио молбу да присуствује разговорима са страним дописницима како би утицао на разбијање предрасуда које су кружиле о Србији.³³

Уопште, Дучићев боравак у Риму може се с правом оценити као успешан. Италијанска јавност је заинтересована за питање Старе Србије, а сам Дучић градио је свој, али и углед државе коју је представљао. Сусретао се са другим дипломатама, али и председником грчке владе Елефтериосом Венизелосом, а можда је најинтересантије од свега што је успевао да одржава контакт и са бугарским послаником у Риму, нарочито после Другог балканског рата, када овај није хтео да контактира са другим службеницима посланства. Није немогуће да је баш служба у Софији и добро познавање околности у Бугарској допринело томе. У свим својим разговорима Дучић је стицао одређене ставове о положају Србије у плановима различитих европских држава, о чему

³⁰Р. Поповић, *нав. дело*, 79-80.

³¹*Исто*, 83-84.

³²М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, б.

³³Ј. Дучић, *Дипломатски списи*, 57-58.

је редовно обавештавао Владу. Његов предан рад није прошао непримећен, па је у освит Великог рата, почетком јуна 1914. године премештен у посланство у Атину и унапређен у звање секретара четврте класе.³⁴

У Атини је службовао уз српског посланика Живојина Балугџића, блиског сарадника и некадашњег секретара краља Петра, човека коме су давани поверљиви задаци и уз којег је и Дучић имао прилике да сазрева као дипломата. Посебно је на њега утицао сусрет са регентом Александром Карађорђевићем у Атини 1916. године, а затим и то што се нашао у регентовој пратњи приликом обиласка Солунског фронта 1917. Остао је фасциниран регентовом личношћу о чему је писао у путопису „На Солунском фронту са регентом“. У време када је српска војска започињала припреме за офанзиву на фронту и Дучић је распламсавао своју дипломатску акцију. Водио је разговоре са бројним дипломатама и представницима грчких власти о чему је редовно извештавао краљевског конзула у Солуну, износећи запажања својих саговорника и своје судове о њима на већ описиван начин.³⁵

Дучић није дочекао крај рата у Атини. Почетком јула 1918. године по одлуци регента Александра који и сам није остао равнодушан према Дучићу премештен је у Посланство краљевине Србије у Мадриду и унапређен у звање секретара прве класе, да би децембра исте године постао секретар новог Посланства Краљевине СХС. У Мадриду је службовао поново уз некадашњег краљевог секретара, посланика Драгомира Јанковића, а краљевским указом од 1. маја 1919. године унапређен је у звање саветника.³⁶

Док је још боравио у Шпанији, фебруара месеца 1922. године Дучић је изабран за дописног члана Српске краљевске академије. Мадрид је напустио 12. октобра 1922. године пошто је предао дужност, да би се почетком децембра вратио у Атину где је поново службовао уз Балугџића, а 1. марта 1923. године добио је унапређење у звање саветника друге класе. Када је Балугџић дефинитивно напустио Грчку, Дучић је од 1. септембра 1923. године постао отправник послова у Посланству Краљевине СХС у Атини.³⁷ После трновитог почетка дипломатске службе, Дучић је успео да се наметне и градећи свој углед у свету дипломатије брзо напредује кроз звања, што му је ускоро дало прилику да се и сам опроба на челу једне од државних делегација.

³⁴М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, б.

³⁵*Исто*.

³⁶*Исто*.

³⁷*Исто*.

Књижевник у оделу дипломате

Дипломатија је, како смо већ истицали у предговору, вештина која се учи и временом савладава, уоквирена одређеним нормама и конвенцијама у опхођењу, као и језику који се користи. Дучић није био изузетак. Његов дипломатски стил обликовао се током година службовања у различитим мисијама и звањима, али увек задржавајући поједине карактеристике по којима је био познат. Литерарна форма била је његов печат, па је и у дипломатску службу унео већ помињани карактеристичан начин обавештавања. Дучићеви извештаји одишу искреношћу и готово се може рећи да подсећају на исповести. Већ смо описивали њихове карактеристике, али није згорег поновити да је кроз ове извештаје провејавао његов истраживачки дух, трагање за мотивима и коренима, са циљем да се што детаљније разазнају замршени односи које је посматрао.³⁸

Чак ни они који му нису били склони, нису могли Дучићу ускратити похвале за одређене особине које су проистикале из његовог образовања и књижевног ангажмана, а које су се у дипломатији показале корисним. Коста Павловић у својој књизи „О Дучићу“ за коју су га оптуживали да је превише лична и непримерена њиховом професионалном односу морао је да примети да је Дучић „несумњиво, био међу нашим људима, бар међу онима које сам ја познавао, један од оних који је највише могао да очара и да у свакој прилици у разговорима буде невероватно занимљив. И то је један од врло важних услова за успех у дипломатији. Мало је људи могло да се одупре миловањима његовог гласа, чиста и звучна, пуна и савитљива. Говорио је на начин који је прво изненађивао, а затим фасцинирао. Његова златоустост, златоустост изванредно даровитог глумца, великог уметника, била је пуна полета, боје, величанствености. Имала је и моћ завођења и снагу убеђивања. Нарочито у својим млађим годинама, умео је да наметне предмет разговора. Прихватао га је само кад је имао шта да каже. Тако је вешто покретао разговор да свом сабеседнику није давао могућност да му поставља питања или, ако му их је овај постављао, то су била питања која му је сам Дучић сугерисао. У таквим разговорима он је био непобедив и сви су га слушали отворених уста.“³⁹ Дучић је, међутим, понекад губио из вида да је дипломатија збир нијанси и финеса. „Он се није трудио да прави разлику између оног што би му неко“напоменуо“,

³⁸Д. Бјеља, *нав. дело*, 140-141.

³⁹Коста Ст. Павловић, *Јован Дучић*, Милано 1967, 278-279.

„изјавио“, „саопштио“, „рекао“, „испричао“, „ставио до знања“ и оног што би само био утисак што би га он стекао слушајући свог сабеседника.“⁴⁰

Дучићева појава и реторика песника остављали су утисак на савременике. У свету конвенција и правила задржати индивидуалност био је изузетак, а не правило што је од Дучића начинило специфичну фигуру у дипломатији, интригантну и занимљиву саговорницима. „За разлику од осталих дипломата, Дучић је разговарао као са потпуно равноправним партнерима са шефовима држава и председницима влада, са Мусолинијем и румунским и египатским краљем, што је његов дијалог ослобађало оне укрућености која је логична у оваквим приликама ако се поштују све норме хијерархије и наглашени респект према саговорнику вишег ранга.“⁴¹

Нису сви позитивно оцењивали ове Дучићеве особине. Гроф Тано га је оцењивао као „надугог и таштог песника“, а ни у Мађарској политички кругови нису превише ценили његов стил. Дучићев секретар из времена боравка у Мадриду, Пеђа Милосављевић записао је и да је због свог стила Дучић имао проблема и са колегама које нису разумеле његов начин изражавања, сматрајући га неуљудним. Ипак, како је Милосављевић оцењивао, Дучић је био „тип даровитог далековидног Херцеговца који уме не само да оствари себе, већ и да собом оличи свој значај, нацију, историју“.⁴²

У његовој бурној и живописној биографији нашло се места за скоро целокупну европску културу. Годинама је живео или боравио у Риму, Женеви, Паризу, Атини и Мадриду и удисао прошлост и уметност ових метропола. Зато је јако приметан и осетан траг страних и старих култура у целом његовом понашању и мишљењу, које је фино, глатко и отмено, као код људи који су много видели, путовали и уживали.

⁴⁰Исто

⁴¹М. Митић, *нав. дело*, 81.

⁴²М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 12-13.

ПРВА МИСИЈА У КАИРУ

Женевска афера

Пошто је стицао дипломатско искуство годинама, пролазећи кроз сва звања од писара до саветника, коначно је дошло време да Дучић са 40 година живота добије значајнију одговорност. По први пут именован је за државног представника Краљевине СХС у седишту новоосноване Лиге Народа у Женеви. Ипак, његова каријера убрзо након тога, добила је неочекиван заокрет, што га је након свега пар месеци одвело на други континент.

Једна од најзначајнијих одлука Париске мировне конференције по окончању Првог светског рата било је стварање Друштва народа као прве међународне организације чији је примарни циљ био очување мира у свету путем афирмације начела колективне безбедности, разоружавања и решавања међународних спорова кроз преговоре и међународну арбитражу. Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, као потписница Мировног уговора у Паризу постала је једна од држава оснивача Друштва народа и учествовала је у његовом раду све до замрзавања његове делатности 1939. године.⁴³

На првом заседању Скупштине, одржаном у седишту Лиге у Женеви, Краљевину СХС су представљали правници Ладислав Полић и Иван Жолгер и искусни дипломата Мирослав Спалајковић. За сталног делегата Краљевине СХС у седишту Друштва народа акредитован је Милутин Јовановић, иначе краљевски посланик у Берну. Тек средином 1924. године, пошто је ступио на дужност, нови министар иностраних послова Војислав Маринковић увидео је да је оваква ситуација неодржива и да озбиљна држава не може себи дозволити да нема сталног делегата који би је у сваком тренутку могао представљати у Женеви. Маринковић је имао намеру да интензивира учешће Краљевине СХС у раду органа Друштва народа и тражио је погодну личност која би тај циљ могла спровести у дело. Избор је пао на Дучића.⁴⁴

⁴³ Душан Јончић и Јелена Ђуришић, *Краљевина Југославија у Друштву народа – каталог изложбе*, Београд 2014, 5-10.

⁴⁴ М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 7.

Краљевским указом од октобра 1924. године Дучић је именован за сталног делегата Краљевине СХС при Друштву народа, а на дужност је и званично ступио у јануару наредне године када је предао своје акредитиве генералном секретару Друштва народа. Већ искусан дипломата у то време, Дучић је уочио много ствари које треба исправити или урадити за државне интересе у Женеви. У извештају који је поднео 20. априла 1925. године он је изнео шта је све учинио и шта је потребно даље чинити да би углед Краљевине СХС у Лиги постао већи, а њен ангажман стабилнији. Пошто је проучавао саму структуру Лиге народа, њену организацију и обрасце на којима је утемељена дошао је до утиска да се Краљевина СХС према раду Друштва народа односила готово потцењивачки у односу на друге земље. Учешће државне делегације у раду било је периодично и то само онда када су била актуелна домаћа питања, док се за међународне теме није показивало интересовање. Нису подношени извештаји и меморандуми о спровођењу преузетих обавеза, стручњаци из Краљевине СХС нису учествовали у раду различитих комисија Лиге, нити су имали утицајне људе на местима где се одлучивало.⁴⁵

Дипломатско и организационо искуство које је до тада стекао Дучић је желео да искористи за исправљање наведених пропуста. Тражио је од Министарства да одобри средства да се у Женеви оснује државни биро какве су имале и друге земље чланице. Овај биро требало је да има своје чиновнике који би пратили рад Друштва и у њему учествовали, истовремено се бавећи организацијом и припремом посета државних представника Друштву народа. Ипак, за његове предлоге није било разумевања.⁴⁶

Дучићеви извештаји нису, међутим, остали потпуно непримећени. Милутин Јовановић је у њима налазио критике свога рада, а није му се допадало ни то што је морао да уступи Дучићу дужност у Женеви. Убрзо је у швајцарској штампи одјекнула вест да је Дучић одржавао неприличну везу са женом проблематичног понашања. Сам Дучић веровао је да иза свега стоји баш Јовановић. После помињане епизоде у Софији, ово је било већ други пут да је Дучићева дипломатска каријера била на коцки због љубавних афера, стварних или измишљених.

Извесна госпођа Вогел оптуживала је Дучића да је, док је боравио у њиховој кући, завео њену ћерку која се породила са наводно Дучићевим дететом које он одбија да призна, претећи тужбом. Иако је Дучић успео на суду да докаже да је реч о

⁴⁵Ј. Дучић, *Дипломатски списи*, 79-84.

⁴⁶*Исто*.

исконструисаној афери, да је он у кући Вогелових боравио свега пет месеци, а да се Антоанета Вогел за то време већ породила, те да он никако није могао бити отац детета, скандал је био превелик, а његов одјек преширок да би се наставило по старом.⁴⁷ У августу Дучић је затражио да буде повучен са функције у Женеви, али се афера није ту завршила и тек у наредним годинама, добила је свој коначан епилог, а истог месеца Дучић је упућен у нову мисију у Каиро.

Историја модерног Египта

Нови размештај био је далеко од тога да задовољи Дучићеве амбиције. За разлику од античког доба који је одисао својом величанственошћу, историја модерног Египта далеко је мање славна. Од 1517. године Египат је био део Османског царства, да би у 18. веку њиме практично овладели Мамелуци, војна каста од које су Османлије некада и освојиле земљу. У фокус европске политике је ушао када је 1798. године Наполеон започео своју египатску експедицију. Без жеље да улазимо у њене детаље, важно је рећи да се Наполеон представљао као ослободилац Египта од тираније Мамелука и обновитељ султанове власти, али да није наишао ни на подршку званичне османске државе, нити локалног становништва. Стварни мотив Наполеоновог похода била је жеља да се пресеку енглеске везе са њиховом најзначајнијом колонијом – Индијом. Наполеон је успео да освоји Египат, али не и да се у њему одржи. Чак се и Османско царство прикључило Другој коалицији против њега па је, на крају, Наполеон после продора у Сирију морао да се повуче из Египта, остављајући управу над њим свом генералу Клеберу којег су удружене османско-британске снаге поразиле. Коначно, миром у Амијену из 1802. године Египат је враћен под окриље Османског царства.⁴⁸

Упркос томе, ситуација у Египту постала је још компликованија. За превласт над њим борили су се Мамелуци, албански одреди којих је Египту било доста и османске трупе. Британци су се 1803. године повукли из Александрије, задовољавајући се мотрењем на трговачке путеве и руте, остављајући наведене групе да се боре за превласт. У тим борбама нарочито се истакао Мехмед Алија (Мухамед Али), коме је 1805. године Порта дала титулу намесника Египта. Он је успео да докрајчи Мамелуке

⁴⁷С. Стојанчев, *нав. дело*, 21.

⁴⁸*The Cambridge History of Egypt Vol. 2; Modern Egypt, from 1517. to the end of twentieth century*, ed. M. W. Daly, Cambridge University Press, 2008, 113-139. (ed. Darrell Dykstra)

извршивши покољ њихових бегова, нелојалне албанске трупе заменио је војском сачињеном од египатских сељака опремљених по узору на западне војске.

Мехмед Алија намеравао је да Египтом влада као потпуни гоподар и да га модернизује. Изградио је флоту, створио је организован бирократски систем који је требало да се стара о пуњењу државне касе, а да би могао да убире веће порезе од становништва радио је и на унапређивању пољопривредне производње побољшавајући систем канала, увео је производњу памука и шећерне репе. Подигао је бродоградилнице у Александрији и фабрике оружја и слао младе на школовање у Европу, али је истовремено уводио енормно високе порезе и свакоме ко није могао да их плати конфисковао би земљу, чиме је држава стицала монопол над производњом и трговином. Успео је и да заузме неке од околних територија и кроз више сукоба и интервенција великих сила присили султана да му 1841. године изда ферман којим му је признато наследно право намесништва у Египту, Судану, Синају и неким деловима Арабије.⁴⁹

Мехмед Алија успео је да модернизује Египат, али је истовремено створио велики јаз између малог броја богатих и сељака чији је положај бивао све гори, па су се неретко бунили, а њихове побуне су најчешће гушене у крви. Његови наследници наставили су са политиком „европеизирања“ Египта, посебно после 1863. године када је египатски намесник постао Мехмед Алијин унук Исмаил. Велики обожавалац запада, Исмаил је доводио у Египат европске чиновнике, саветнике, васпитаче, војнике. Они су били повлашћени слој египатског становништва, плаћали су ниже порезе, судило им се пред посебним судовима, а уживали су и друге привилегије. У својој намери да модернизује Египат, Исмаил је трошио средства неодмерено, купујући чак и титулу кедива од османског султана.

Својим акцијама Исмаил је довео Египат на ивицу банкрота и под канце европских сила. Велика Британија, пре свих, била је заинтересована да се меша у египатске послове после изградње Суецког канала којим је Средоземље повезано са Црвеним морем и даље Индијским океаном, односно Индијом, као најзначајнијом британском колонијом. Британци су 1875. године, искористивши лош економски

⁴⁹Исто, 139-180. (Khaled Fahmy)

положај Египта откупили његов део акција у предузећу које је управљало каналом, обезбедивши себи контролу над њим.⁵⁰

Египћани никако нису били задовољни повлашћеним положајем странаца у њиховој земљи, као ни чињеницом да су сада Британци контролисали један од најзначајнијих египатских ресурса. Они су осећали да су гурнути у страну у сопственој земљи, што је довело до буђења њиховог национализма. Окупљени око Ахмеда Урабија основали су Египатску националистичку партију која је 1882. године подигла устанак против турске аристократије и енглеског утицаја, а Ураби се прогласио за беја. За Британце, препуштање стратешког значаја Суецког канала није долазило у обзир па су бомбардовали Александрију, након чега су се Французи потпуно повукли из Египта, а Урабијева војска је доживела пораз, након чега су Британци окупирали Египат.⁵¹

Египат се нашао у парадоксалној ситуацији - званично је био део Османског царства, на његовом челу налазио се кедив потпуно независан од воље Порте, а заправо се налазио под војном и политичком контролом Велике Британије, оствариваном преко Генералног конзулата у Каиру. Такве околности остале су на снази све до почетка Првог светског рата. Већ 5. августа 1914. године Египатски кедиват, вазална територија Османског царства, објавио је документ који се може сматрати објавом рата, иако то формално није био, Централним силама. Са друге стране, држава чији је Египат био вазал стала је на страну истих тих сила, Немачке и Аустро-Угарске. Тиме је поменути парадокс постао још израженији.

Иза египатске одлуке свакако су стајали британски интереси. Увиђајући неодрживност речене ситуације, они су и формално прогласили Египат за територију независну од Османске власти и увели у њему свој протекторат, у историографији познат и као Египатски султанат. На чело државе поставили су пробритански настројеног Хусеина Камила, а Египат је постао велика британска војна база. Значајан број Египћана учествовао је у операцијама британске војске током рата, али најчешће у склопу радних и транспортних јединица, док је мањи део заиста учествовао у ратним операцијама.

Египатски национални покрет мировао је током рата, али је незадовољство британском управом расло, како због присилног мобилисања сељака у британске војне јединице, тако и због чињенице да Британци током рата реквирирали памук и друге

⁵⁰Исто, 180-198. (F. Robert Hunter)

⁵¹Исто, 217-238. (Donald Malcom Reid)

намирнице испод њихове вредности и од земље направили војну базу. Предвођени Саад Заглул-пашом, Египћани су тражили независност на темељима идеја Вудроа Вилсона о праву народа да одлучује о својој судбини, због чега су вође Вафдиста – египатских националиста прогањане, хапшене и депортоване. Одговор је био Египатска револуција 1919. године која је Британце натерала да преговарају са Вафдистима. Коначно, 28. фебруара 1922. године Велика Британија је унилатерално прогласила Египатску независност под четири услова, односно четири права која су Британци задржали: заштиту Британских комуникација у Египту, одбрану Египта од страних агресија или уплитања, директних или индиректних, заштиту страних интереса у Египту и заштиту мањина. Египат је проглашен за краљевство, а дојучерашњи султан Ахмад Фуад постао је краљ Фуад I, а 19. априла исте године Египат је добио први устав и изборни закон који је уводио парламентарни систем у земљу.⁵²

Југословенско-египатски односи до 1925. године

У новом свету створеном по окончању Првог светског рата, новонастала Краљевина СХС, односно каснија Југославија, и Египат имали су много сличности. Биле су то државе у настајању. Једна која је обухватила делове више предратних земаља које је требало организовати и друга која је са себе полако скидала окове протектората, иако још увек суштински само формално независна. Обе земље биле су неуређене политички нестабилне, слабо развијене индустрије и лоше инфраструктуре. Такође, обе су биле ограничене у својој спољној политици. Египат је и даље морао водити рачуна пре свега о британским интересима, док је Краљевина СХС, иако значајно мање условљена, морала водити рачуна о ставовима држава савезника из ратних година.⁵³

Све ово довело је до прилично спорог успостављања и развијања међусобних односа, иако је још Краљевина Србија имала дипломатску мисију у Каиру. Наиме, египатско тржиште било је једно од оних ка којима је Србија почела да се окреће 1908. године суочена са економским проблемима који су произишавали из Царинског рата који јој је наметнула Аустроугарска. Тако је 1. фебруара 1908. године у Каиру отворена

⁵²*Исто*, 239-251. (M. W. Daly)

⁵³Александар Живоћић, „Југословенско-египатски односи 1922-1941, *Зборник Матице српске за историју* 74, Нови Сад 2006, 52.

Дипломатска агенција која је убрзо прерасла у Генерални конзулат, чиме је Краљевина Србија сама почела да заступа своје интересе на овом простору, док је раније то чинила Русија. Такође, у Александрији је из истих мотива отворена и Трговинска агенција, али је избијање Великог рата утицало и на српско дипломатско присуство на египатском простору. Суочена са бројним тешкоћама, недостатком људства, финансија и, што је најважније, извоза робе, Србија је Генерални конзулат свела на ранг Дипломатске агенције, док је Трговинска агенција престала са радом 1915. године.⁵⁴

Када је Египат стекао независност, Краљевина СХС је 4. октобра 1922. године поново уздигла Дипломатску агенцију на ранг Генералног конзулата, али је значајну препреку развоју бољих односа представљала чињеница да Египат није имао дипломатско представништво у Краљевини СХС. Египатски посланик у Атини, која је била од веће важности за египатску спољну политику и економију, био је акредитован у Београду, али је долазио само у случајевима потребе или у протоколарним приликама.⁵⁵

Иако је постојала добра воља са обе стране за развојем међусобних односа, њихови потенцијали били су ограничени различитим факторима. И једна и друга држава имале су ограничене могућности и друге спољнополитичке приоритете. Поред тога, Краљевина СХС водила је политику блиску земљама Антанте чији су економски интереси на Блиском истоку били добро познати, па је, иако је ништа формално на то није обавезивало, водила рачуна да својим акцијама не пркоси првенствено британским интересима.⁵⁶

Ни економски односи нису достигли већи ниво у овом периоду. Трговинска агенција у Александрији није наставила са радом после рата, а економски односи стварани за време њеног постојања током рата су замрли. Истовремено, Краљевина СХС налазила се сама у економским непогодама, за шта су умногоме одговорна била ратна разарања. Ово је условило да се економска размена две државе сводила на набавку египатског памука за југословенску текстилну индустрију и извоз мањих количина југословенске дрвне грађе и кукуруза у Египат. И та размена малог обима чешће је била плод личних иницијатива, него државних политика.⁵⁷

⁵⁴Исто, 54.

⁵⁵Исто.

⁵⁶Исто, 56.

⁵⁷Исто, 57.

Писмо из Египта

Одлазећи на прву мисију у Египат Дучић се сусрео са светом другачијим од оног у којем је до тада боравио, са земљом „о којој је много знао, а није знао ништа“, како се и сам касније присећао у „Градовима и Химерама“. Иако је писмо из Египта писано касније, већ у време његовог другог боравка у овој афричкој држави, утисци се нису много изменили. Да ли због чињенице да је тамо послат готово по казни, или асоциран пространством Сахаре које пресеца само Нил, тек Дучић је Египат видео као „савршену празнину неба земље и мора“. Свој доживљај првог доласка поредио је са осећањима људи који су некада открили Америку.⁵⁸ За Дучића дипломату одлазак у Каиро био је деградирајући, али је за књижевника у њему то била још једна авантура која је изазивала буру емоција.

Изгледа да су Дучићева очекивања од Египта била обојена различитим стереотипима, пре свега о афричком континенту. Како и сам примећује, он је очекивао од Египта оно што је европско виђење Африке, повратак у нешто исконско, нешто препотопско „са црнцима и зверима, рекама у којима пливају крокодили“. Тек чини се да је први сусрет са древном земљом имао отрежњујући карактер за Дучића који је закључио да је „Египат земља о којој пуно знамо, али који стварно не постоји“. Египат је у њему изазивао на први поглед осећање празнине којег се није ослободио ни пошто је провео тамо више година у два наврата.⁵⁹

Дучића је Египат, чини се, највише заинтригирао својим апсурдима. Како наводи, то је земља у којој на најбогатијем тлу живи најсиромашнији народ, најстарија култура, са најнекултурнијим људима, земља најбогатија водом (мислећи при томе да сви живе око реке Нил) са најпрљавијом децом, земља која је празна и пустиња, а где год да кренеш све врви од људи, бивола, камила. Једино вредно што Египат поседује, из његове визуре је славна прошлост, а свака прошлост је само провалија, иако и сам признаје да је баш та славна историја о којој је слушао утицала на његово виђења савремене египатске државе.⁶⁰

Када је египатска престоница Каиро у питању, њега је оценио као споредни град у држави. Каиро је, по Дучићевом опису, спој истока и запада, пола Лондон, а пола

⁵⁸Јован Дучић, *Градови и химере*, Сабрана дела Јована Дучића II, Сарајево 1969, 216-218.

⁵⁹*Исто*, 218-219.

⁶⁰*Исто*, 222-224.

Самарканд, што може само изазивати збрку. Настањен различитим народима и расама, често међусобно неповерљивим и завађеним. И баш је то оно што је Дучићу највише у Каиру сметало, недостатак кохезије, једног морала и осећаја припадности. Уопште, све је, по његовом виђењу у Египту било збркано. Министри који рачуне полажу Енглеској, закони које су писали Французи, аристократија турског порекла, без заједничке идеје и циља, што онемогућава, или бар успорава развој Египта.⁶¹

Дучић је очигледно примећивао последице процеса дугог трајања у египатској историји о којима смо већ говорили. Са једне стране сами Египћани били су предуго и пречесто потчињавани у сопственој држави да би са било којим властодршцем могли осећати везу, остаци Османлија и Албанаца који су у Египат дошли као део Османских трупа нису се мирили са западним силама које су их уклониле, Британци су наступали са позиције моћи, не хајући за интересе других. У таквим околностима другачија слике Египта се није могла ни очекивати.⁶²

Мисија и трговински уговор

Иако је указом краља Александра Дучић постављен за генералног конзула треће групе, прве категорије у Генералном конзулату Краљевине СХС у августу 1925. године,⁶³ у Каиро је отпутовао тек у марту наредне године.⁶⁴ Већ истог месеца Генерални конзулат замењен је Посланством,⁶⁵ а Дучић је постављен за отправника послова – шефа дипломатске мисије.⁶⁶ Први Дучићев боравак у Египту обележен је његовим покушајима да унапреди југословенско-египатске односе, нарочито трговинске, и да испита раније функционисање конзулата и успостави нове унапређене обрасце у југословенској дипломатији.

Неколико седмица пре Дучићевог доласка, заступник генералног конзула Димитрије Групчевић известио је министарство иностраних дела о тренутној ситуацији у Египту и изнео одређене предлоге за њено унапређење, тражећи најхитније промене

⁶¹ Исто, 226-231.

⁶² Исто, 234.

⁶³ Архив Југославије (даље у тексту АЈ), ф. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334), 334-151-578.

⁶⁴ Пре поласка Каиро Дучићу је одлуком министра иностраних дела одобрено шестомесечно боловање; АЈ, 334-151-569.

⁶⁵ АЈ, 334-126-123.

⁶⁶ АЈ, 334-126-125.

како би се успоставиле боље економске и трговинске везе са Египтом. У извештају је навео: „Нека ми је дозвољено да дам, у овом најпогоднијем моменту, моје скромно мишљење. Откад сам овде постављен - има већ годину и по дана, могао сам проучити сва важна питања и пратити догађаје у вези са нашом трговином у Египту. Могао сам констатовати колико је наша трговина пострадала, какве су погрешке учињене и шта би могло да се ради, да би се ово жалосно стање побољшало.“ Његов превасходни предлог за поправљање стања које је описао као жалосно, био је логистичке природе. Наиме, он је предложио да се Посланство исели из Каира, где нема никакве користи у Александрију где је од 1. октобра 1925. године поново отворена Трговинска агенција.⁶⁷

Наведени предлог био је вођен чисто здраворазумским мотивима. Александрија је била жила куцавица египатског економског живота, због чега је, како је сматрао једино логично и оправдано да се тамо смести и југословенска дипломатска мисија. Такође, уколико би држава сматрала да су јој због угледа неопходна два дипломатска седишта у Египту онда би и оно у Каиру могло остати, али не види потребе за тим, посебно са аспекта повећаних издатака.

Групчевићеви предлози су у министарству размотрени и 14. новембра 1926. године Дучић је добио налог да отпочне преговоре са циљем потписивања трговинске конвенције са Египтом која би омогућила унапређење економских односа две земље.⁶⁸ Водећи преговоре, Дучић је показивао једну од својих важнијих карактеристика, способност за заинтересује саговорника. Египатској страни у преговорима константно је скретао пажњу да су производи у којима египатско тржиште оскудева, као што су дрво, месо или дуван баш оно што Краљевина СХС има у свом извозном асортиману и може да им понуди. Такође, уверавао је Египћане да ће превоз робе бити јефтин због близине југословенских лука и постојања трговачке морнарице, а у својим настојањима да закључи споразум имао је и подршку Ђина Петровића Беја, начелника египатског министарства финансија који је био југословенског порекла.⁶⁹

Дучићеве дипломатске способности и агилност дошле су овде до пуног изражаја па је већ 16. децембра 1926. године Дучић известио министра иностраних послова Момчила Нинчића о позитивном одговору египатских власти на предлог о закључењу трговинске конвенције и затражио од њега овлашћење да такав уговор потпише у име

⁶⁷АЈ, 334-219-175.

⁶⁸АЈ, ф. Посланство Краљевине Југославије у Каиру (383), 383-4-1015.

⁶⁹А. Животић, *нав. дело*, 59.

Краљевине СХС. Истицао је и то да је неопходно склопити уговор што хитрије, јер се све већи број југословенских трговаца обраћао посланству са намером да послује на египатском тржишту, тражећи помоћ, а склапањем уговора њима би се тржиште отворило.⁷⁰

Египатска влада дала је коначну сагласност на текст споразума 1. марта 1927. године,⁷¹ а 12. маја исте године у Каиру је потписана Привремена трговинска конвенција.⁷² Споразум је предвиђао да обе државе узајамно примењују највиша повлашћења према производима из друге земље потписнице на све производе увезене из те земље, без обзира на то да ли су намењени транзиту, потрошњи или поновном извозу. Наведена повлашћења нису морала бити већа од оних које су обе државе остваривале са суседима или у склопу регионалних конвенција. Коначно споразум је ступио на снагу 9. августа 1918. године, пошто је претходно ратификован у Народној скупштини и проглашен од стране краља Александра, али се Дучић тада већ није налазио у Египту.⁷³

Већ по потписивању конвенције, а пре њеног ратификовања, Министарство трговине и индустрије започело је са припремама за унапређење економске сарадње са Египтом. Од извозничких предузећа тражени су спискови производа које могу пласирати на египатско тржиште, а пошто није било директних трговачких веза са египатским фирмама тражена је помоћ од особља Трговачке агенције из Александрије и Посланства из Каира. Дучић је 19. јула 1927. године у Трговачкој комори у Београду одржао предавање названо „Египат као тржиште за наше производе“ представљајући погодности које су привредницима споразумом обезбеђене.⁷⁴

Дучић је предавање одржао док је боравио у Београду на годишњем одмору, а током истог одмора догодио се и епилог већ помињане женевске афере. У кабинету помоћника министра иностраних послова Стевана Павловића, Дучић је сусрео посланика у Берну, Милутина Јовановића, за којег је веровао да му је „наместио“ цео скандал због којег премештен из Швајцарске. Дучић је и раније писао Павловићу окривљујући и њега и Министарство што нису ништа предузели против Јовановића који је срозавао углед не само Дучића, већ и државе. Физички је напао Јовановића и

⁷⁰АЈ, 383-4-1118/1.

⁷¹АЈ, 383-5-738

⁷²АЈ, 383-5-469

⁷³А. Животић, *нав. дело*, 59-60.

⁷⁴*Исто*, 60.

дошло је до туче. О овом догађају писао је и Црњански у „Ембахадама“, тврдећи да му је Дучић у разговору на калемегданском шеталишту рекао да иде у министарство да ишамара посланика у Берну који га је лажно денунцирао да има ванбрачно дете. Црњански је веровао да је реч о хвалисању, али је сутрадан сазнао да је Дучић Јовановићу сломио нос, па је овај сав крвав отрчао из министарства.⁷⁵ После овога су обојица суспендовани и ставили су своје функције на располагање министру. Дужност је предао 10. децембра 1927. године секретару Слободану Гођевићу.⁷⁶

Дучић није дочекао да види непосредне плодове свог рада, а не може се порећи да је био вероватно најзаслужнија особа за склапање трговинске конвенције. Југословенска настојања да освоје египатско тржиште полако су почела да дају резултате, па је већ 1929. године југословенски извоз у Египат вредео око 56 милиона динара и био око 8 пута већи од увоза. Из Египта су и даље стизали памук и сирове коже, док су из југословенских лука пут Египта кретали ситна стока и сушено месо, грађевинско дрво, јабуке и друго свеже воће и штављена кожа. Снажење економских веза до којег је дошло захваљујући потписивању конвенција створило је плодно тле за даљи развој југословенско-египатских односа, за шта се Дучићу мора одати дужно признање.⁷⁷

⁷⁵Милош Црњански, *Ембахаде I-III*, Београд 1983, 366.

⁷⁶Р. Поповић, *нав. дело*, 122-124; АЈ, 334-151-598.

⁷⁷А. Животић, *нав. дело*, 60.

ДРУГА МИСИЈА У ЕГИПТУ

Други одлазак у Египат и нови трговински уговор

Инцидент са Јовановићем и немогућност да обузда своје емоције и нагоне пољуљали су углед Дучића и као човека и као дипломате. Без посла и суочен са прекорима јавности, Јован Дучић проводио је своје време у Београду, најчешће у друштву старих пријатеља. Поново је почео да пише за „Политику“, а појављивао се и говорио на скуповима о значају Босне и Херцеговине у прошлости. Није дозвољавао да му стигма коју је носио диктира деловање. Лишен дипломатске службе, Дучић је имао више времена да се посвети свом првом занату - књижевности. Почео је да ради на објављивању сабраних дела, а у пролеће 1929. године издао је прве две књиге из ове серије.⁷⁸

Негде у исто време, истицала је двогодишња суспензија, а за Дучића дипломату постојала су два излаза. Могао је бити реактивиран и поново распоређен у неко од дипломатских представништава, или пензионисан. И поново су кључну улогу у Дучићеву корист одиграли његови пријатељи. Др Коста Кумануди, исти онај који му је својевремено помогао да се запосли у „Политици“, био је у ово време заменик министра иностраних дела и један од политичара у које је краљ Александар имао поверење после завођења диктатуре 6. јануара 1929. године и управо је он пресудно утицао на краља да помилује Дучића и врати га у активну службу.

Куманудијев предлог био је да Дучић буде распоређен на место посланика при Светој столици у Ватикану. Дobar познавалац прилика у Италији где је већ у два наврата службено одлазио, Дучић се чинио као одличан кандидат за речено место, а и њему самом је ова служба била пријемчива. Ипак, Ватикан је дао негативно мишљење о овом предлогу. Афера у Женеви о којој је писала европска штампа пре свега, па и туча са Јовановићем нису прошле неопажено у Ватикану који није желео да човек такве репутације борави у мисији код њих.⁷⁹

⁷⁸Р. Поповић, *нав. дело*, 126-127.

⁷⁹М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 8.

Коначно, краљ Александар је одлучио и указом од 6. децембра 1929. године вратио Дучића у дипломатску службу, постављајући га за отправника послова Посланства Краљевине Југославије у Каиру, где је Дучић по други пут ступио на дужност 7. фебруара наредне 1930. године.⁸⁰ Египат за њега више није представљао непознаницу, па је већ у првом извештају Дучић наводио да је велики проблем у раду Посланства практично исто оно о чему је извештавано и раније. Каиро, у којем је Посланство било смештено, удаљен је преко 200 километара од Александрије у којој се одвија највећи део привредног живота у Египту, па и увоз југословенске робе. Велика удаљеност значила је и да је сваки контакт између Посланства и југословенских бродова који пристижу у Александрију скоро немогућ. Зато је Дучић предложио да се у Александрији и Порт Саиду отворе југословенски конзулатни уреди. Такође, износећи мишљење да у тим градовима постоји значајна југословенска емиграција, закључио је да не би било лоше да се нека образована особа међу њима постави за почасног конзула или чиновника који би могао решавати поморско-трговинска питања на лицу места. Већ 5. марта 1930. министарству је упутио предлог да се на то место постави Филип Мусић Беј, адвокат у Александрији.⁸¹

Такође, Дучић је обавестио министарство да је посетио лађу „Солун“ која је приспела у александријску луку, оцењујући је као изузетно квалитетно превозно средство које може стати раме уз раме са другим лађама сличне намене које је виђао по Египту и да може позитивно утицати на побољшавање климе за даљи развој економске сарадње Египта и Југославије, посебно трговачких који су почели да опадају. Дучић је Египат и његове становнике представио као велике потрошаче и потенцијало велике купце Југословенских производа, уколико би се поједине околности измениле.⁸²

Пре свега, Дучић је као проблем истакао недостатак адекватног трговинског споразума између две државе. Привремена трговинска конвенција потписана током Дучићевог првог боравка у Египту отказана је у фебруару 1930. године и било је неопходно испреговарати нове услове трговине који би омогућили повлашћени положај југословенским производима, оптерећеним царинским стопама. Дучић се одмах посветио овом питању и након брзих и ефикасних преговора успео је да већ 13. марта 1930. године закључи нову Трговинску конвенцију. Нови споразум умногоме се ослањао на одредбе Привремене конвенције. Њиме је била предвиђена примена

⁸⁰AJ, 334-121-625.

⁸¹AJ, 334-219-225.

⁸²AJ, 334-219-1552.

поступка највишег повлашћења на све пољопривредне и индустријске производе произведене у Југославији и Египту, намењене било потрошњи, било поновном извозу, било транзиту. Поновљена је и одредба да се „највиша повлашћења“ не односе на египатску трговину са Суданом, као ни регионалне конвенције. Предвиђен је и отказни рок за обе стране који је износио три месеца, а споразум је ступио 18. новембра 1930. године када је ратификован.⁸³

Потенцијали које је споразум пружао, међутим, нису у потпуности реализовани. Глобални економски крах започет крајем треће деценије 20. века одразио се и на југословенску економију због чега је извоз драстично опао. Примера ради, 1929. године југословенски извоз у Египат вредео је 56 милиона динара, док је 1932. године пао на свега 16 милиона, а драстично је опао и египатски извоз на југословенско тржиште. Пад се зауставио тек 1934. године, после чега је уследио раст, али до тада Дучић већ није више боравио у Египту.⁸⁴

У свом извештају, поред недостатка трговинског споразума, Дучић се осврнуо на још неке од проблема који отежавају економску сарадњу. Пре свега то је недостатак трговинских агенција које би, по његовом мишљењу требало отворити уз конзуларна одељења у Александрији и Порт Саиду. Недостатак адекватног људства из области трговине у овим центрима отежавало је и југословенским производима да се носе са конкурентним артиклима из Румуније, Бугарске или Грчке који су имали и своја трговинска представништва. Такође, Југославија је имала проблем и са транспортом робе до Египта, пре свега због цене изнајмљивања лађе у односу на количине извозне робе, због чега су често Египћани југословенске производе попут сплитског цемента куповали из других држава са њиховим декларацијама, што је, како је Дучић сматрао, последица немара самих Југословена који нису увиђали колики би раст државна економија могла остварити уколико би се наведене препреке превазишле.⁸⁵ Ипак, Дучићева друга мисија у Каиру, није била обележена економским односима. Њен најзначајнији аспект представљали су изузетно важни и исцрпни извештаји које је Дучић редовно слао Министарству, а у којима је обавештавао о бурним збивањима у Египту.

⁸³АЈ, Министарство трговине и индустрије краљевине Југославије (65), 65-267-283.

⁸⁴А. Животић, *нав. дело*, 60-61.

⁸⁵АЈ, 334-460-895.

О политичкој кризи у Египту

Дучић је у Египат пошао из Југославије у којој је краљ завео диктатуру, да би се обрео у земљи која је и сама била погођена дубоким политичким кризама. Да ли из тог разлога, или у жељи да министар иностраних дела др Војислав Д. Маринковић и његови сарадници буду што исцрпније упућени у египатска збивања, Дучић је често слао у Београд прилично детаљне извештаје о збивањима у Египту 1930. и 1931. године. Општи је утисак до којег се може доћи читајући Дучићева писма јесте да је ситуација у Египту била изузетно напета. Он је извештавао министра о сукобу између краља Фуада и Нахас-паше, вође парламентарне већине из националистичког Вафда. Није ово било први пут да се краљ сукобљава са Нахасом. Краљ Фуад га је још 1928. године по први пут сменио са места председника египатске владе и распустио парламент и укинуо устав, а власт поверио чувеном диктатору Махмуду. Након што је краљ морао пристати да врати устав на снагу и парламентарни систем, као и власт у Нахасове руке, будући да је Вафд однео убедљиву победу на изборима.⁸⁶

Повод за избијање нове кризе било је изгласавање Закона о министарској одговорности. Краљ је одуговлачио са одобрењем да се закон изгласа, због чега је Нахас поднео оставку, а његова странка започела протесте због којих су полиција и војска били у приправности. Дучић је оценио да је узрок кризе дубљи и да га треба тражити у неповерењу које у Египту влада према краљу Фуаду којег народ сматра убицом слободе, самовољним и исувише окренутим енглеским утицајима. Британци, иако су признали независност Египта нису одустајали од одржавања свог утицаја у њему, а краља су у Парламенту оптуживали да служи њиховим интересима. Ни краљу, извештава Дучић, није било свеједно, будући да му је тешко падало сазнање да није вољен у сопственом народу и да је извор његове власти била Велика Британија која му је дала круну, а не народна воља.⁸⁷

Ни једна ни друга страна нису показивале спремност на постизање компромиса у овом сукобу. Нахасове присталице су у Парламенту краља прогласили издајником и противником египатске независности, а постало је јасно да је јавност великом већином била на њиховој страни. Краљ Фуад реаговао је давањем власти мањинским странкама

⁸⁶АЈ, ф. Посланство краљевине Југославије у Енглеској (341), 341-1-27

⁸⁷АЈ, 341-1-27

на челу са познатим финансијером Сидки-пашом, а заседање Парламента је одложено, што је довело до додатног погоршавања кризе.⁸⁸

О значају египатске кризе

У извештају достављеном Краљевском посланству у Лондону Дучић је известио о догађајима из Александрије од 7. јула 1930. године, али и у извесној мери објаснио због чега египатску кризу, на први поглед неважну на глобалном нивоу, он види као изузетно важну за цео свет. За овакав став Дучић је навео два основна разлога. Један од њих био је економски. Египат је био водећа светска земља по производњи памука и истовремено велики увозник свега другог, због чега су друге земље, укључујући и Југославију имале свој трговински интерес у Египту који је требало пажљиво неговати и са којим је било потребно паметно поступати у околностима кризе. Други разлог је била важна борба за политичка права која је, како је Дучић закључио, била значајна за сваког појединца, тј. за сваког ко се осећа на неки начин потлаченим и тежи освајању слобода. Зато је сматрао изузетно важним да се о овим догађајима у министарству детаљно обавештавају.⁸⁹

Египатска парламентарна већина припремала се да се жестоко одупре влади и краљу, сматрајући себе заштитницима устава и уопште слободе Египта за које су страховали да су угрожени акцијама краља Фуада. Обе стране су, како је Дучић извештавао, биле спремне да у својим акцијама иду до крајњих граница. Из тих разлога чланови Вафда организовали су масовне демонстрације, спремни да се користе свим средствима. Током протеста демонстранти су се често сукобљавали како са полицијом, тако и са војском у жестоким борбама у којима је било много повређених па чак и мртвих. Чак су и организатори протеста били задивљени ценом коју је египатски народ био спреман да плати за своју слободу. Наведено стање, како је Дучић истакао, земљу је увело у неизвесне токове, а свуда се осећала паника и страх од нових сукоба.⁹⁰

Плашећи се онога што су могли да изгубе, обе стране у сукобу биле су спремне да иду до краја, односно до коначне победе. Опозиција краља одржала је у Каиру

⁸⁸АЈ, 341-1-27

⁸⁹АЈ, 341-1-27

⁹⁰АЈ, 341-1-27

конгрес о којем је Дучић детаљно обавештавао. Присуствовали су му сви чланови Скупштине и Сената, по два члана месних одбора из целе земље и наравно представници странке Вафди, чији је шеф странке Нахас-паша одржао свој жустри говор, позивајући народ да се супротици властима и да дају заклетву да ће, чим добију наређење, показивати отпор. Такође, истакнут је значај парламента као институције, уз тврдњу да свака влада мора имати поверење парламента и начела уставности и законитости, чије би кршења народу, а пре свега опозицији, дала право на побуну.⁹¹

Историјски значај овог конгреса лежи и у чињеници да је баш ту код Египћана зачета идеја о тзв. „несарађивању“, односно идеологији пасивног отпора потеклој од Гандија и Индије, а коју би Вафдисти требало да усвоје у својој борби против власти, уколико влада у року од месец дана од одлагања парламентарног заседања не би изашла пред Парламент и легитимисала своју власт. Нахас би тако постао нови Ганди, а Египћани, иначе много врелије нарави од Индијаца, како је Дучић сматрао, масовно би исказали огромну грађанску непослушност, чији би резултат, како је предвиђао, могао бити крах државних финансија и, на послетку, саме државе.⁹²

Делове Нахасовог говора Дучић је прибележио и послао у оригиналу, сматрајући да би их требало проучити као такве. Истичући да су устав и независност Египта две неотуђиве целине и да народ мора да се бори за оба како би остварио слободу, Нахас је у свом говору рекао: „Ми морамо прећи на дела, макар морали жртвовати и оно што нам је најдраже. Јесте ли готови да поднесете те жртве? (Узвици: Јесмо! Јесмо!) - Јесте ли готови да заклетвом узмете на себе обавезу да ћете проширити по вашим изборним окрузима одлуке које будемо данас донели? (Сви: хоћемо!) - Нахас: Нека Бог благослови вас и ваш патриотизам.“ Сви присутни чланови парламента положили су заклетву чији је текст гласио: “Кунем се свемогућим Богом да ћу бранити устав од сваке повреде, свом својом снагом, својим имањима, и по цени свих жртава, и да ћу узети лично стварног учешћа у примени програма „несарађивања“, који Вафд буде донео, и да ћу се заложити да ову одлуку проширим у свом изборном округу“.⁹³

Вафдисти и Нахас ускоро су прешли са речи на дела, држећи скупове који су постајали све масовнији, у штампи су се ређали текстови о њима, али и сукобима са полицијом у којима је број жртава свакодневно растао. Посебно су негативно на појаву

⁹¹АЈ, 341-1-14136.

⁹²АЈ, 341-1-14136.

⁹³АЈ, 341-1-14136.

облика гандизма реаговали Енглези, чији су интереси у Египту били велики, а искуства са Гандијевим покретом непријатна. Чекало се на потез краља Фуада који, оболео од стреса, није никога примао, што је, како је Дучић оценио, додатно погоршавало ситуацију.⁹⁴

У наредном извештају, упућеном поново Краљевском посланству од 30. јула 1930. године Дучић је наставио да извештава о сукобима у Египту и крвопролићима која су их пратила, а све под окриљем очувања националне независности. Број рањених растао је из дана у дан, а и сам Дучић истакао је да су иза њих, на местима где су протести одржавани, остајали трагови крви. Најстрашнијом је описао слику са скупа у Александрији у којој је отпор био највећи, иако се фанатизам ширио целом земљом. Целокупна ситуација измакла је контроли па је египатска војска, још увек одана краљу Фуаду, у Александрији извела целу ратну артиљерију, топове, тенкове, авионе и око 30.000 војника. Истовремено, британска војска присутна у граду држала се по страни, чекајући наредбе из Лондона.⁹⁵

Ситуација у Александрији ескалирала је у моменту када су Вафдисти народу наредили, како је Дучић описао, да изразе протест против власти тако што ће прекинути рад између 10 и 12 часова. Међутим, град се убрзо претворио у бојно поље са око 500 рањених и 50 мртвих. Организовани штрајкови довели су до значајних финансијских губитака, а за три дана све радње су затворене. Разуздане масе народа, предвођене Нахасом, ишле су по полицијским квартовима, палећи их и рушећи, а будући да египатска полиција није била наоружана ватреним оружјем, већ само кратким палицама, није била способна да заустави демонстранте нити им се одупре, већ је могла само да се уклони са њиховог пута.⁹⁶

Британци, који су и даље одржавали значајан утицај у Египту, објаснио је Дучић, нису имали јасан став о целокупном питању, односно у јавности су се делили у два табора. Конзервативци су налазили да Египат дуже од два миленијума није у стању да се сам стара о себи и да је задатак Велике Британије да уређује и води египатску државу, као у време султаната, и да подржи отпор Вафдистима, сматрајући да они воде државу ка анархији. Са друге стране, лабуристи су Вафдисте сматрали борцима против краљевске тираније и чуварима уставних права и слободе народа. О овом се питању

⁹⁴AJ, 341-1-14734.

⁹⁵AJ, 341-1-14734.

⁹⁶AJ, 341-1-14734.

расправљало широм Европе, након што је „Дејли Мејл“ објавио чланак о Нахасу у којем је њега и његове следбенике класификовао као разуларену банду, иницијаторе немира, који планирају обарање монархије и стварање републике којом ће они владати.⁹⁷

Сам чланак је, како Дучић преноси, имао снажног одјека и у Египту, па је Нахас дао изјаву у којој је истакао: „Вафд, који је положио заклетву да ће чувати Устав свим силама, и бранити га од свакога свом снагом, везан је за националну Шарту чији је први члан утврдио да је Египат једна држава уставне монархије. Британски империјалисти не желе да Египат буде уставна држава и да има уставне слободе; и зато се служе нашим уставом као инструментом, као би дошли до остварења својих империјалистичких циљева. Они су противници сваког споразума са Египтом, јер њихова политика не иде за другим него да завладају земљом, потчинивши је потпуно. Али ми се надамо да британски народ, до чијег пријатељства ми држимо, неће бити саучесник, овога маневра и да неће делити овакво мишљење империјалиста, јер се њиме не иде ка пријатељству које египатски народ жели“.⁹⁸

Истовремено, лабуристи су се огласили у листу „Манчестер Гардијен“. Они су изнели став да је Вафд све популарнији, а краљ Фуад непожељан, одбачен и омрзнут од сопственог народа. Такође, њихов је став био да Енглеска, односно Велика Британија, не треба да подржава монарха који укида парламентаризам, нити ће они дозволити да британска војска буде (зло)употребљена, сем у сврху одбране права и живота. За енглеске лабуристе сукоб је чак био пожељан, јер су веровали да ће се на тај начин коначно решити питање устројства Египта и владавине над њим.⁹⁹

И сам Дучић закључио је да је тас на ваги био ближи да превагне на страну Нахаса и његових присталица. Позиција краља Фуада бивала је све гора. Иако је у почетку своје владавине признао устав и градио свој имиџ праведног аутократе, показало се да те две ствари нису компатибилне. Фуад је, како је Дучић оценио, био убеђен да је у праву, да су његове теорије о облику владавине боље, али је Нахас био омиљенији у народу док су краља све више напуштале присталице.¹⁰⁰

⁹⁷AJ, 341-1-14734.

⁹⁸AJ, 341-1-14734.

⁹⁹AJ, 341-1-14734.

¹⁰⁰AJ, 341-1-14734.

У следећем извештају од 26. августа 1930. године, који је упутио министру иностраних дела др Војиславу Маринковићу, Дучић је пренео да су се улични немири утишали, али да права борба тек следи. Египатски народ показао је да је спреман да иде до краја у својим прохтевима, те ће ако је потребно и подићи револуцију зарад остварења својих циљева. Посебно је британска штампа, због државних интереса у Египту, горљиво пратила ситуацију, сматрајући је изузетно озбиљно. Чак је и шеф енглеских либерала објавио један чланак поредећи краља Фуада са енглеским краљем Чарлсом, а председника владе Сетки-пашу са министром грофом Страфордом, алудирајући на то да ће на послетку и један и други остати без главе на раменима.¹⁰¹

Египатски националисти основали су у Лондону комитет египатских лидера парламента, који је заједно са бившим министрима, председником Скупштине и потпредседником Сената који су имали политичке и везе у штампи покушавао да што више компромитује краља Фуада. Чак су и Британци почели да се окрећу ка Нахасу, нудећи му подршку, ако потпише уговор којим признаје Судан као енглеску територију, што је било једно од кључних спорних питања енглеско-египатских односа. Нахас који је стекао популарност, између осталог, и својим залагањем да се Судан врати Египту није желео да то прихвати, свесан да ће изгубити велики део присталица.¹⁰²

Истовремено, Дучић је у овом споразуму први пут описао и Сетки-пашу, за којег је написао да је један од ретких египатских политичара који су били образовани и модерни и који су ценили рад изнад свега. Оценио га је и као веома способног политичара који је успео да реши кризу памука и држави донесе велике уштеде, као и да се бавио израдом програма за наводњавање и развој земљорадње. Сетки је, сматра Дучић, био врло свестан целе ситуације која се одигравала пред њим, али је сматрао да су тврдње Вафдиста о угрожености слободе и независности биле нереалне.¹⁰³

¹⁰¹AJ, 341-1-39.

¹⁰²AJ, 341-1-39.

¹⁰³AJ, 341-1-39.

Краљевска аудијенција

У извештају од 3. септембра 1930. године Дучић је обавестио министра иностраних дела из Александрије да га је краљ Фуад, после дуже болести, напoкoн примио у аудијенцију. Дучића је краљ одушевио својом непосредношћу. Са њим је у разговору провео око сат и четрдесет минута, а краљ је био изузетно причљив како о ситуацији у Египту, тако и о Југославији, а да је цео разговор био врло срдачан, отворен и спонтан. Краљ Фуад се осећао одбаченим, па је Дучићу говорио како он у ствари никада није желео да влада Египтом, те да је на престо постављен из породичних разлога, док је о својим противницима покојном Залгулу, пре свих, и Нахасу говорио као рђавим људима.¹⁰⁴

Нахаса је сматрао простаком, човеком без икакве културе и кућног васпитања, лудаком и лажљивцем који је дрчан јер се узда у британску помоћ. Нахасову политику краљ Фуад описао је као дивљачку, а самог Нахаса као спекуланта који окупља масу против краља, прикривајући да је државу оставио у дуговима које је Сетки решио у року од две недеље. О питању устава краљ је изјавио: „Ја нисам непријатељ уставности, али верујем да је и Круна један уставни фактор, и има своју реч, пошто има и удео и најзад, да има неке своје прерогативе. Не верујем да уопште постоје краљеви који су против уставности, чак и кад желе да владају самовољно, мени ни досад није устав сметао да постигнем и прометнем све што хоћу, јер сам имао не само снагу воље него и свемоћ уверења.“¹⁰⁵

Сам устав краљ је описао као неодговарајућ, објашњавајући Дучићу у разговору да је у комисији која га је припремала било чак пет неписмених Египћана, а да је остатак комисије био састављен махом од Енглеза који су инсистирали на свом моделу устава, не познавајући довољно египатски менталитет. Са друге стране, преостали чланови комисије у састављање устава уносили су моделе из Немачке, Белгије и Француске, па је цео устав био једна крута и тешко применљива мешавина. Поред тога, краљ се, како је Дучић описао, нарочито потресао док је говорио о свеprisутној корупцији и о томе како ће поносно завршити своју владавину, борећи се до последњег момента против корупције. Египатске политичаре описао је као користољубиве и

¹⁰⁴AJ, 341-1-41.

¹⁰⁵AJ, 341-1-41.

прорачунате, окренуте искључиво сопственим интересима. Нико од њих му, како је са дозом бола истакао, није био искрено лојалан и сви би му окренули леђа, ако би на другој страни нашли већу награду. Све то је чинило да краљ буде усамљен, али и одлучан да у својој борби иде до краја.¹⁰⁶

Своје тврдње краљ Фуад подупирао је и враћањем на владавину свог оца Исмаила и прављењем аналогича. Исмаил је, како је Фуад истако, створио путеве, фабрике, школе и цркве у овој земљи. Поделио је много новца и имања данашњим пашама, али кад му је дошао крај, нико га није испратио, осим једног Курда и једног Черкеза. Између њихових владавина види доста сличности. Иако су и један и други у одређеним моментима били изузетно цењени, пре свега због важних реформи које су спроводили, леђа су им окренули они са којима су највише сарађивали.¹⁰⁷

Краљ Фуад је говорио Дучићу и о томе како је чуо за југословенске успехе, да је то један уједињен народ чија је влада успела да подели државу на бановине, као и да уједини законодавство. Дучић је пред њим истицао и југословенске успехе, као што су оснивање Аграрне банке, раздуживање сељака и значајан напредак по питању извоза, што је краљ Фуад похваљивао истичући да је Југославија у предности јер он мора да намири два народа и нађе начин да помири две струје и два потпуно различита размишљања, сматрајући да нема Енглеске да би он од Египта направио праву оазу и хармоничну земљу. Упркос срдачном и отвореном разговору, на крају, Дучић ипак није сазнао ствар која га је највише интересовала, и због које је највише и дошао, а то је било питање ревизије устава. Краљ Фуад је остао недоречен закључујући да нико не може знати шта се у Египту може догодити у наредних шест месеци.¹⁰⁸

Избори у Египту

Нови извештај министру упућен је 12. јуна 1931. године из Каира. Овај пут Дучић обавештава министра да су у Египту одржани парламентарни избори на којима је Сетки паша однео победу, напомињући да сада, по Сеткијевом мишљењу, Египат има

¹⁰⁶АЈ, 341-1-41.

¹⁰⁷АЈ, 341-1-41.

¹⁰⁸АЈ, 341-1-41.

своју владу, свој народ, свој устав и свој парламент. За Сеткија пише да је био угледан и образован и још увек релативно млад. Студирао је у Француској, а био је познат и као добар песник и писац. Сеткија је чак и краљ Фуад поштовао, иако, како се наводи, он није имао много поштовања за своје сараднике, сматрајући га једином особом која може да спаси Египат.¹⁰⁹

Сетки је за сараднике изабрао младе и богате појединце, сматрајући да они имају мотива да иду до краја у својој борби, свесни шта могу да изгубе, а њихова подршка му је давала ветар у леђа. Његова амбиција била је да у Египту наметне режим који је за већину био неприхватљив, али је Сетки био одлучан. Почео је са одлагањем постојеће Скупштине, и то за новембар 1930. године, али је, уместо тога, распустио парламент, јер није дозволио компромитовање од стране његових противника из редова Вафдиста. Објавио је нови, битно измењен устав и нови изборни закон, решивши да изађе пред народ на изборе, са захтевом да народ прихвати његове идеје, иако је знао да нема већинску подршку. Вафдисти су, са друге стране, спремали бојкот избора, сматрајући да Сетки неће ни примењивати нови устав, осим ако не жели нова крвопролића. Чак је постојало мишљење у египатском јавном мњењу да ће Сетки на изборима изгубити, након чега ће доћи до револуције коју ће Енглези угушити штитећи свој интерес у Египту.¹¹⁰

Сетки је, међутим, добро познавао менталитет Египћана и стрпљиво је спроводио своје планове. Задобио је поверење краља, а онда се окренуо чиновницима које је изузео из донетих мера штедње, чиме је стекао још једног драгоценог сарадника у борби против Вафдиста. Дучић Сеткија описује као хладног и срачунатог, са изузетно развијеним говорничким смислом и елоквенцијом којом је придобијао следбенике. Вафд је представљао као неспособну гомилу, упитних моралних начела, а Нахаса као тмурну фигуру, патетичног демагога који се са својим присталцама стално противи ономе што евидентно доводи до напретка државе, а што влада ради.¹¹¹

Цео сукоб морали су да гасе Британци опоменом обема странама и претњом да ће, уколико покрену нова крвопролића, морати да одговарају пред Лондоном уколико се ишта догоди Енглезима настањеним у Египту. Нахас је услед овог упозорења одустао од будућег сукоба, показујући да му недостају особине квалитетног лидера.

¹⁰⁹АЈ, 341-1-50.

¹¹⁰АЈ, 341-1-50.

¹¹¹АЈ, 341-1-50.

Није био вешт говорник, а одбио је и да изађе на изборе, иако су сви сматрали да са бројношћу својих присталица може да сруши режим. Питање избора изазивало је велике сукобе у земљи. Ђаци су се сукобили са полицијом, а долазило је и до сукоба народа како са полицијом, тако и са војском, у оквиру којих је било више од 30 погинулих и велики број рањених.¹¹²

Сетки је над Нахасовом партијом применио политичку силу, забранивши Вафдистима да иду у народ и траже бојкот избора. Нахас је покушао да се премести из Каира на простор Горњег Египта и тамо организује бојкот, али је заустављен уз помоћ жандармерије. Нахас није одустајао од својих намера и на крају је успео да се укрца у воз како би отишао у други град. Тада је уследила готово филмска сцена, где је влада откачила његов вагон и прикачила га на други воз, а затим лукаво послала најфиније аутомобиле са пуно хране и пића, да негде у пустињи лидери Вафда ручају, а потом се врате својим кућама, као да су ишли на забаву. Коначно, Нахас је успео да уочи самих избора оде у унутрашњост, иако му је то било строго забрањено. Том приликом је изазавао крваве сукобе, после којих је приведен и предат суду.¹¹³

Пошто је у потпуности неутралисао Вафдисте, Сеткију је остало још да реши питање британског прихватања изборних резултата. Према његовим подацима на изборе је изашло 65% гласача, што му је давало легитимитет, док је Нахас тврдио да је излазност била свега 2%, а да су све остало били лажни гласачи. Сам Дучић сматрао је да Енглези неће журити да решавају египатско питање. Његово решавање највише је одговарало енглеским лабуристима, али су они подржавали Нахаса, а Сеткија поредили са Стаљином који забрањује слободу јавног мишљења. Са друге стране званична влада у Лондону била је спремна да преговара са Сеткијем, али није прихватала његов Устав, међутим били су свесни да је и стари Устав из 1923. године био мањкав. Енглези су прогнозирали да ће Сетки покушати да се осили и удвостручи број својих присталица што би му дало на значају.¹¹⁴

Дучић је завршио свој извештај најновијим сазнањима о Сеткијевим плановима и политичким потезима, који би могли и те како бити значајни и решити египатску кризу. Они су се пре свега тицали Суецког канала за који је Сетки намеравао да продужи концесију Друштву Суецког канала и да захваљујући финансијским донацијама у

¹¹²АЈ, 341-1-50.

¹¹³АЈ, 341-1-50.

¹¹⁴АЈ, 341-1-50.

износу од педесет милиона фунти, заувек реши питање некадашње економске кризе у Египту, која је настала услед немогућности да се производња памука адекватно развије на тржишту и успостави бољи проценат од продаје памука, који је некада био много већи, а у ово време је износио свега 10%.¹¹⁵

Шта је писац хтео да каже

Дучићеви извештаји упућивани током кризних догађаја у Египту показују нам да је он до тог времена развио у потпуности свој аналитички дар. Он није посматрао догађаје и личности изоловано, већ их је смештао у одређени контекст, разумевајући да се ни сам Египат није могао посматрати изоловано од политика других држава, пре свега Велике Британије чији су интереси на том простору били дуговечни и свеprisутни. Међутим, оно што привлачи додатну пажњу ка његовим анализама јесу околности у Југославији у време када су ови извештаји пристизали, због чега постоје претпоставке да је Дучић њима слао и одређену поруку краљу Александру.¹¹⁶

Још од стицања формалне независности, Египат је био погођен политичким кризама и честим одлукама краља Фуада да распушта парламент. Сличних идеја било је у политичком животу Краљевине СХС сваки пут када би се међустранички односи заоштрили, а такве сугестије често су стизале не од самог двора, већ чешће од редова опозиционих странака. Честе кризе власти ту идеју додатно су подстицале, па је одлука о увођењу монархидиктатуре већ припремана у време када је 20. јуна 1928. године дошло до крвопролића у Народној скупштини. Енергична интервенција двора и монарха у таквом часу била би примљена без великог изнанађења, али је краљ Александар одлучио да кризу власти која је уследила после атентата искористи да у директним и индиректним разговорима са страначким првацима, обазриво припреми терен за увођење диктатуре. Уз подршку војних врхова и осигуравши благонаклоност према диктатури у иностранству краљ је сачекао оставку Корощецеве владе, после повлачења представника Демократске странке, одржао је састанке са страначким вођама и пошто је закључио да су страначка гледишта по питању кризе и њеног

¹¹⁵АЈ, 341-1-50.

¹¹⁶М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 8.

превазилажења опречна у јутарњим часовима 6. јануара 1929. године краљ Александар је донео одлуку о укидању уставно-парламентарног поретка, како би се очувало државно и народно јединство.¹¹⁷

Дучић је из једне диктатуре практично прешао у другу, али су околности у Југославији и Египту биле прилично различите. Док је увођење диктатуре у Југославији пажљиво планирано и обазриво увођено, то у Египту није био случај. Краљ Фуад васпитаван је у деспотском маниру и био је велики поборник макијавелизма. Од првог дана он је био огорчен на чињеницу да му је власт ограничена уставом, иако је краљ задржао широка овлашћења, за шта је кривио првенствено Британце и њихов утицај. У свакој прилици краљ је настојао да користи све могућности које му је устав пружао, не презајући да покаже да је он господар Египта. Често је распуштао парламент, или покушавао да сведе његову улогу на ниво консултативне, а ни једна влада у распону од 1926. до 1936. године није оборена изгласавањем неповерења у парламенту, већ искључиво одлукама краља. Незадовољан подршком коју су Вафдисти уживали у народу, краљ је оснивао или помагао друге странке, а био је познат по ћудљивој нарави и корумпираности, иако је за исту оптуживао своје политичке противнике.¹¹⁸

Дучићевом аналитичком уму ове разлике нису могле промаћи, па се онда морамо запитати где је могао видети сличности између југословенске и египатске тренутне политичке ситуације и да ли их је уопште видео. Пре свега, сличности између два друштва Дучић је, што је видљиво из његових списа, проналазио у одсуству кохезије. Говорили смо већ о његовом опису Египта у „Градовима и Химерама“ у којем је наглашавао да је реч о дубоко подељеној земљи препуној парадокса, па се овом приликом нећемо на то враћати. Са друге стране, пишући своју „Југословенску идеологију“ у време када је већ емигрирао у САД, Дучић, ретроспективно се осврћући на историју српско-хрватских односа, писао је да је југословенска идеја била само утопија, а Срби и Хрвати у заједничкој држави два народа никада даља.¹¹⁹

И поред тога, реакције на укидање уставног поретка биле су опречне. Док је у Египту анти-краљевски покрет предвођен Вафдистима доживљавао омасовљење које је водило у крваве сукобе које Дучић описује, југословенске опозиционе странке биле су

¹¹⁷Todor Stojkov, *Opozicija u vreme Šestojanuarske diktature*, Beograd 1969, 53-71.

¹¹⁸Ahmed Abdalla, *The Student Movement and National Politics in Egypt, 1923-1973*, Cairo 2008, 4-5.

¹¹⁹Јован Дучић, *Југословенска идеологија: истина о "југославизму"*, http://www.rastko.rs/istorija/jducic-jugoslovenstvo_c.html, приступљено 24.08.2019.

превише међусобно удаљене да би се хомогенизовале око идеје отпора краљу. Са изузетком КПЈ која је отворено изашла против диктатуре, друге странке у Југославији су је формално осуђивале, или чак веровале да је реч о привременом стању које може допринети побољшању стања у држави.¹²⁰

Имајући ово у виду, морамо се још једном запитати какве је поруке Дучић слао својим извештајима. По нашем мишљењу, уколико у његовим извештајима уопште има порука скривених између редова, у шта не можемо бити сигурни, оне се могу односити на две ствари. Једна је та да владар који се исувише често меша у уставни поредак државе временом код својих поданика изазива све веће незадовољство, док не остане напуштен од свих, како се краљ Фуад осећао и о чему је говорио Дучићу. Друга могућа порука била би да је највећа опасност по владара који заведе диктатуру могућност уједињавања његових непријатеља, ма колико да су њихови ставови били опречни, и да то у Југославији не би требало дозволити. Ипак, све ово остаје на нивоу претпоставке, будући да је немогуће јасно одредити да ли је Дучић уопште имао намеру да каже нешто више од оног што је записао.

¹²⁰Т. Стојков, *nav. delo*, 88-109; Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013, 148.

ДУЧИЋ ПОСЛЕ ЕГИПТА И ДАЉИ РАЗВОЈ ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЕГИПАТСКИХ ОДНОСА

Наставак Дучићеве дипломатске каријере

Године 1931. Јован Дучић изабран је за редовног члана Српске краљевске академије. Исте године завршен је његов двогодишњи боравак у Египту, а Дучић се вратио у Београд, где га је чекало ново намештење. Са собом је понео 10 сандука књига и 21 сандук антиквитета и разних колекционарских предмета које је годинама скупљао. Све то утоварено је на енглески брод Семирамис, заједно са његовим Бјуиком и отишло је пут Трста.¹²¹

После Египта, наредна мисије у коју је Дучић био упућен била је много ближа кући. Спомињала се могућност да замени Милана Ракића на месту посланика у Риму, али је указом краља Александра почетком јануара 1932. године именован за изванредног посланика и опуномоћеног министра друге положајне групе другог степена Краљевине Југославије у Будимпешти.¹²² Дужност посланика примио је званично 15. фебруара исте године.

Односи Југославије и Мађарске у то време нису били отворено непријатељски, али се не могу описивати ни као добри. Мађарска је била део многих усташких акција усмерених против Краљевине Југославије, а истовремено у Мађарској штампи се о њој све чешће и све више негативно писало. Томе је нарочито доприносио режим председника владе Ђуле Гембеша који је водио Мађарску ка тоталитарном уређењу залажући се за ревизију мировних уговора склопљених после Првог светског рата. Околности никако нису ишле на руку Дучићу који је добио задатак успостављања добросуседских односа. Такође, ова мисија се разликовала од пређашњих и по томе што је због близине Београда и Будимпеште често путовао и подносио извештаје министру који, на жалост, нису сачувани.¹²³

¹²¹С. Стојанчев, *нав. дело*, 8; АЈ, 334-151-631.

¹²²АЈ, 334-129-11.

¹²³М. Милошевић и Д. Јончић, *нав. дело*, 8.

Дучић је током свог боравка у Будимпешти извесно време био одсутан из Посланства, због приватних ралога, а једним делом је био на одмору. Пре одласка на дуго заслужени двомесечни одмор, он је 30. јула 1933. године привремено предао дужност саветнику Посланства Франци Цетиши. Није ни сањао да ће, док је још био на одмору, добити нову функцију. Указом краља Александра од 10. августа 1933. године Дучић је именован за посланика друге групе другог степена у Риму. Био је то трећи дипломатски одлазак у Рим и остварење сна Дучића дипломате.

Дужност посланика Дучић је преузео 1. октобра 1933. године од Драгомира Касидолца. Иако у Риму није била ни мало повољна ситуација за питања тадашње Југославије, Дучић се свим силама борио да пронађе баланс и да успостави добре међусобне односе. За четири године, колико је провео у Риму, он се својски трудио да нађе идеално решење и реши питања која су се тицала како југословенско-италијанских, тако и питања светске политике. Дане је проводио у разговорима са најважнијим представницима палате Киђи, као и са самим Мусолинијем. Такође је контактирао са италијанским министром Галеацом Ћаном, са којим је припремао терен за преговоре који су требали да реше сукоб на релацији Стојадиновић -Ћано, а за који Дучић није веровао да ће се решити. Док су преговори са Ћаном, око уговарања састанка још трајали Дучић је добио наредбу да са поруком италијанског министра дође у Београд, а тада је (новембра 1936. године) унапређен у звање опуномоћени министар и изванредни посланик, друге групе првог степена.¹²⁴

Римски преговори окончани су Београдским споразумом 25.марта 1937. године, али је Дучић био искључен из склапања споразума по Стојадиновићевој жељи.Тиме је и званично завршена Дучићева мисија у Риму и он бива премештен у Букурешт 8. јуна 1937. године у истом звању. Пре него што је напустио Рим, Дучић је 29. јула боравио у опроштајној посети код италијанског краља, а затим и 20.септамбра код Ћана и 22.септембра код Мусолинија. Дужност је предао Павлу Бељанском, а опраштајући се од Рима записао је: „Завршено је нешто велико и највеће што сам могао доживети. Уклањам се по нечијем каприцу или личном интересу. Да Луј XIV или Маркус Аурелиус владају мојом земљом, оставили би ме у Риму до мог последњег дана живота“.

¹²⁴Исто, 8-9.

Пре повратка у Београд, искористио је прилику да посети италијанске градове, дивећи се њиховој лепоти. Боравио је у Сијени, Фиренци, Падови и Болоњи, а у Београд је стигао 4. октобра 1937. године. Тада се већ шушкало о његовом пензиоисању, а и он сам је имао сумњи, али је после посете кнезу намеснику Павлу Карађорђевићу већ 1. новембра отпутовао за Букурешт, а 5. новембра примио дужност.¹²⁵ Румунија је била пријатељска земља са Краљевином Југославијом, али је Дучићева мисија дошла у време политичких промена и румунског заокрета ка Берлину. Дучић је свакодневно обавештавао министарство о тим активностима, а истовремено је одржавао контакте и размењивао мишљење са бројним страним дипломатским представницима. Почетком 1939. године указана му је посебна част, пошто је 6. јануара проглашен за првог амбасадора у историји југословенске дипломатије.¹²⁶

Исте године у Југославији је дошло до промена у саставу политичког врха југословенске владе. Милан Стојадиновић поднео је оставку, а нову владу је формирао Драгиша Цветковић, који је ресор министра иностраних послова поверио Александру Цинцар-Марковићу, дотадашњем посланику у Берлину. Цинцар-Марковић је 7. маја 1940. године обавестио Дучића да намерава да изврши промене у саставу дипломатских представништава, а будући да ове промене обухватају и њега, он га саветује да прихвати ново звање, место посланика у Шпанији, будући да Шпанија има велики значај за Југославију, а поред тога је акредитован за посланика у Португалији, где је начинио значајне резултате у циљу успостављања дипломатских односа и наишао на повољне реакције и велико уважавање.¹²⁷

Почетак Другог светског рата у Југославији Дучић је дочекао у Мадриду на месту краљевског посланика. Одлуку да напусти Мадрид донео је 1941. године када је Шпанија признала Независну државу Хрватску и када је њен посланик пристигао у Мадрид. Од министра иностраних дела владе у емиграцији Момчила Нинчића тражио је да га пошаље у САД, сматрајући да ће тамо бити од највеће користи.¹²⁸ Почетком јула напустио је и дефинитивно Мадрид и прешао у Лисабон. Дучић је очекивао много више дипломатских активности од стране владе, али га је Нинчићев одговор разочарао.

¹²⁵Р. Поповић, *нав. дело*, 184-187.

¹²⁶Октавија Недлку и Лидија Чолевић, „Срби у Букурешту (3). Српски књижевници дипломате у Букурешту: Јован Дучић, Иво Андрић и Милан Ракић“, 250-252.
https://izdanja.filfak.ni.ac.rs › 1788_37f6e91bb64186333d8243e9b9584b91, приступљено 27.08.2019.

¹²⁷Р. Поповић, *нав. дело*, 207-208.

¹²⁸Јелена Ковачевић, „Јован Дучић у емиграцији 1941-1943.“, *Архив: часопис Архива Југославије*, XV (1-2), Београд 2014, 141.

Министар му је саопштио да не може да удовољи његовом захтеву, јер у САД могу одлазити једино представници владе, саветујући га да прихвати одлазак у Јужну Африку или Швајцарску.¹²⁹

Своје негодовање оваквом одлуком, као и чињеницом да је морао да напусти Шпанију, Дучић је изразио аташеу за штампу др Миленку Поповићу. Нарушеног здравља, разочаран и под утиском вести о страдању српског народа, Дучић је донео одлуку да из Лисабона, преко Лондона, отпутује као приватна личност у САД, чиме је престала његова дипломатска каријера. Преминуо је 7. априла 1943. године у градићу Гери у Индијани. Чак је и питање његове сахране изазвало сукобе у влади. Председник и дугогодишњи пријатељ Слободан Јовановић предложио је да се Дучић сахрани о државном трошку и као посланик и као песник, што су подржали и Милош Трифуновић и Милан Грол. Међутим, многи српски министри, а посебно хрватски, нису били сагласни са њима, наводећи Дучићев рад у САД-у који је био противан политици владе. Ипак, на седници Владе 9. априла 1943. године одлучено је да се Јован Дучић сахрани о државном трошку као велики песник. Дучић је сахрањен сутрадан, а на сахрану је свог заступника послао и краљ Петар II Карађорђевић, који је у његово име на одар положио венац са ћириличним натписом: „Јовану Дучићу - Петар II.“¹³⁰

Југословенско-египатски односи после Дучића

Иако су дипломатски односи прво Краљевине Србије, а потом и Краљевине СХС и напослетку Југославије и Египта, односно територије на којој се он простирао, започели много пре Дучићеве прве мисије у Египту, не може се порећи његов допринос постепеном, али значајном развоју односа између две земље. Говорили смо већ о Дучићевим напорима на пољу остваривања трговинске сарадње. Иако је Трговинска конвенција потписана 1930. године захваљујући глобалној економској кризи за време Дучићевог боравка у Египту остала неискоришћена, њен значај се почео осећати неколико година касније.

¹²⁹ Исто, 212.

¹³⁰ Ј. Ковачевић, *нав. дело*, 150.

Од 1934. године југословенски извоз у Египат почео је да бележи поново раст, док је египатски извоз на простор Југославије наредне године по први пут премашио вредност југословенског извоза у Египат, што је поновљено и 1936. године. Проширен је и дијапазон југословенске робе која је извожена на простор Египта. И даље су на првом месту били цемент и дрвна грађа, а затим кукуруз, сиркова слама, калцијумов цијанид, уљем овлажени цијанид, гликоза, волови, краве, емајлирано посуђе, дуван и цигарет папир. Поред већ устаљених пољопривредних производа, дрвне грађе и грађевинског материјала и хемијска индустрија почела је да се пробија, а такође су предузећа која су припадала Трговинској комори у Загребу започела извоз живинског меса. Египат је и даље највише извозио сиров памук, али и црни лук, пиринач, сезамово семе и патлиџан. Египатски извоз највише је растао захваљујући повећаној потражњи памука за југословенску текстилну индустрију, а истовремено је Народна банка увозницима одобравала повећана девизна средства.¹³¹

Такође, октобра месеца 1936. године основан је Југословенски дом у Александрији са циљем да окупља и помаже све чланове југословенске заједнице у Египту којих је према проценама из 1935. године било између 5 и 6 хиљада. Чланови су могли постати сви становници Египта југословенског прекла, а почасни чланови били су посланик у Каиру и сви чланови дипломатске мисије. Удружење је имало свој управни одбор и организовало читав низ активности. Оно што је најважније, емиграција је организовала скупове на којима је промовисала Југославију, а истовремено су богати трговци југословенског порекла увозили робу из матице, чиме су подстицали даљи развој трговинске сарадње.¹³²

Такође, током тридесетих година неколико египатских новинара је посетило Краљевину Југославију. Посебно је значајна посета новинара листа „Le Journal d' Egypte“ Леона Кемхадијана, чији је лист имао јако добру сарадњу са југословенским Посланством у Каиру. На страницама Журнала посланство је редовно објављивало садржаје о Југославији и њеној политици. Кемхадијан је у Југославији боравио новембра 1939. године, пошто је претходно посетио Цариград и Румунију, а по његовом повратку Журнал је објавио низ афирмативних текстова о Југославији који су додатно побољшавали климу све бољих међусобних односа.¹³³

¹³¹А. Животић, *нав. дело*, 60-61.

¹³²*Исто*, 67-68.

¹³³*Исто*, 65.

Нешто пре тога, у јулу 1939. године у Београду је боравио и Абдел Фатах Јахја паша, египатски министар иностраних дела и највиши египатски државник који је, до тада, посетио Југославију. Том приликом сусрео се одвојено са краљевским намесницима, председником владе Цветковићем и министром иностраних дела Цинцар-Марковићем. Египатска делегација посетила је низ културно-историјских споменика у Србији и преговарала о унапређењу билатералних односа који су били у сталном расту, али је почетак Другог светског рата те односе поново успорио.¹³⁴

¹³⁴*Исто*, 56-57.

ЗАКЉУЧАК

Улазећи у свет дипломатије као већ признати књижевник Јован Дучић морао је да помири две своје природе, показујући колико може постићи човек који непрекидно ради на свом усавршавању. Мирећи свој карактер књижевника и каријеру дипломате он је успео да постигне хармонију између њих, тако да је из својих дипломатских мисија црпео инспирације за књижевна остварења, а у дипломатију уводио нове тековине, пре свега када је реч о начину извештавања о личностима које је упознавао и догађајима којима је сведочио. Као дипломата, он је развијао је своје аналитичке способности, увек тежећи посматрању шире слике, док је књижевник у њему осећао потребу да чињенице употпуни интерпретацијама и сопственим судом, што је за дипломатију времена у којем је живео и деловао било крајње необично.

Не може се рећи да су мисије у Египту била Дучићеве жеље. За оба његова одласка у Каиро може се рећи да су наступила сплетом несрећних околности. Први размештај у неодвојивој је вези са афером из Женева, када је, по свему судећи, посланик у Берну Милутин Јовановић, непријатељски настројен према Дучићу, осмислио аферу са ванбрачним дететом која га је коштала места сталног делегата при Друштву народа, иако је Дучић успео да докаже да је читава ствар лажна. Други пут, у Каиро је послат пошто је Ватикан одбио да га прихвати као југословенског заступника при Светој столици, не желећи да има посла са човеком чија је прошлост обележена скандалима.

Дучић свакако није био одушевљен Египтом. У једином наративном извору југословенске провинијенције који описује стање у овој земљи писао је о Египту као о држави о којој је знао све, а није знао ништа. Египат је свакако имао своју славну историју, која је фасцинирала Дучића књижевника, и ништа сем тога, па је дипломата у њему имао осећај празнине. Била је то земља апсурда и парадокса, како Дучић наводи, а посебно је код њега одбојност изазивала чињеница да у Египту није видео кохезију, већ скуп различитих народа, међусобно нетрпељивих, супротстављених закона и идеја, без ичега што би земљу ујединило.

Па ипак, у датим околностима Дучић је улагао максималне напоре на развоју југословенско-египатских односа. Његово деловање у Египту може се поделити на три

основне делатности. Прва је била организациона. Сваку мисију у коју је одлазио Дучић је започињао сагледавањем актуелног стања и изналажењем предлога за његово побољшање. Већ при првом доласку у Египат затекао је стање југословенске дипломатске мисије које описује као жалосно услед логистичких грешака. Дучић је разумео да је перспектива даљег развоја југословенско-египатских односа пре свега економска, па је сматрао да би и југословенска дипломатија требало да се управља према томе. Боравећи први пут у Египту предлагао је да се седиште посланства измести из Каира у Александрију, жилу куцавицу египатског економског живота, где би оно било од много веће користи, али је предлог одбијен. О истом је писао и приликом другог боравка, објашњавајући да је свака помоћ посланства југословенским трговцима, пре свих, који робу извозе у Египат немогућа из Каира, предлагајући овог пута отварање конзуларних уреда у Александрији и Порт Саиду, али и остваривање боље сарадње са југословенском емиграцијом, предлагајући да се међу њима изабере почасни конзул који би могао бити на услузи у неком од ових места.

Други аспект Дучићевог деловања у Египту, онај који је оставио најконкретније резултате, био је рад на унапређивању економских односа две земље. За Дучића Египат је био велико тржиште, потрошач најразноврних намирница, што је требало искористити. Оба његова боравка у Египту обележена су потписивањем трговинских конвенција које су југословенским фирмама отварале врата тог тржишта, иако су их друге околности често затварале. Привременом трговинском конвенцијом из 1927. године тада још увек Краљевини СХС обезбедио је повлашћен положај на египатском тржишту, омогућивши да већ 1929. године југословенски извоз на простор Египта вреди око 56 милиона динара и стварајући погодно тле за даље унапређење односа. После повратка у Египат, Дучић је поново 1930. године успео да испреговара потписивање нове Трговинске конвенције, потврђујући повлашћен положај југословенских производа у Египту и обрнуто, али је овога пута глобална економска криза успорила ефекте уговора који ће почети да се виђају тек пошто је Дучић заувек напустио Египат.

Поред овога, трећи битан сегмент Дучићевог боравка у Египту били су његови исцрпни извештаји о напетостима политичкој ситуацији у земљи које је редовно подносио. У њима је исказивао осећај за оно што доноси време, обавештеност, разумевање историјских процеса, региструјући тешко видљиве промене у друштву и политици. Дучићеви извештаји нису се односили само на стање у Египту, већ и на утицај

глобалних односа на њих. Он је разумео значај посматрања свега у широком контексту, свестан да је без разумевања политика и интереса великих сила, у овом случају Велике Британије немогуће разумети догађаје у Египту.

Занимљиво је приметити и то да је Дучић исцрпно обавештавао југословенске власти о борбама за очување грађанских права и слобода у Египту, у време када се сама Југославија налазила под диктатуром. Није могуће утврдити да ли је у својим извештајима Дучић слао скривене поруке властима о диктатурама, њиховом функционисању и отпору према њима, или је реч о случајности. У сваком случају, ако је у његовим записима и било оваквих порука и подука, околности и резултати диктатура у два земљама, били су значајно различити.

Југословенско-египатски односи у периоду између два светска рата нису били развијени, пре свега на политичком плану, због различитих ограничења обе стране, док је економска размена доживљавала успоне и падове. И поред тога, Дучићев боравак и рад у Египту не може се оценити негативно. У датим околностима он је улагао максималне напоре да се поставе здрави темељи на којима би се односи могли даље градити. Две трговинске конвенције, разговори које је водио, између осталих и са самим краљем, и интерес који је показивао за збивања у Египту његову мисију сврставају у ред оних које су допринеле бољем упознавању друштва и културе потенцијалног стратешког партнера и заслужују да буду препознате као успешне.

Извори и литература

Архивска грађа

- Архив Југославије, ф. Министарство трговине и индустрије краљевине Југославије (65)
- Архив Југославије, ф. Министарство иностраних послова Краљевине Југославије (334)
- Архив Југославије, ф. Посланство краљевине Југославије у Лондону (341)
- Архив Југославије, ф. Посланство Краљевине Југославије у Каиру (383)

Објављени извори

- Дучић Јован, *Дипломатски списи*, приредио Миладин Милошевић, Београд 2015.

Мемоарска грађа, путописи и есеји

- Дучић Јован, *Градови и химере*, Сабрана дела Јована Дучића II, Сарајево 1969.
- Дучић Јован, *Југословенска идеологија: истина о "југославизму"*, http://www.rastko.rs/istorija/jducic-jugoslovenstvo_c.html, приступљено 24.08.2019.
- Црњански Милош, *Ембахаде I-III*, Београд 1983.

Штампа

- Дучић Јован, „Београђани, Отаџбина је у опасности“, *Политика*, Број 1683, 23. 09. 1908.
- Дучић Јован, „Два Рибникара“, *Политика*, Број 6842, 6-8.01.1924.
- „Дучићева љубавна афера“, *Мали журнал*, Број 346, 12. 12. 1910.

Литература

- Abdalla Ahmed, *The Student Movement and National Politics in Egypt, 1923-1973*, Cairo 2008.
- Бјеља Данијела М, *Савремена реторика у дипломатији (језик, стил и облици изражавања)*, необјављена докторска дисертација, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука, 2016.
- Животић Александар, „Југословенско-египатски односи 1922-1941, *Зборник Матице српске за историју* 74, Нови Сад 2006, 49-70.
- Јончић Душан и Ђуришић Јелена, *Краљевина Југославија у Друштву народа – каталог изложбе*, Београд 2014.
- Ковачевић Јелена, „Јован Дучић у емиграцији 1941-1943.“, *Архив: часопис Архива Југославије*, XV (1-2), Београд 2014, 139-150.
- Lešić Josip, *Aleksa Šantić*, Sarajevo 1988.
- Милошевић Миладин и Јончић Душан, *Јован Дучић у дипломатији – каталог изложбе*, Београд 2012.
- Митић Миодраг, *Поете у фраку*, Београд 2002.
- Недлку Октавија и Чолевић Лидија, „Срби у Букурешту (3). Српски књижевници дипломате у Букурешту: Јован Дучић, Иво Андрић и Милан Ракић“, 243-255. https://izdanja.filfak.ni.ac.rs/1788_37f6e91bb64186333d8243e9b9584b91, приступљено 27.08.2019.
- Павловић Коста Ст, *Јован Дучић*, Милано 1967.
- Поповић Радован, *Књига о Дучићу*, Београд 1992.
- Слијепчевић Перо, *Огледи о српској књижевности*, Сабрна дела III, Београд 2013.
- Стојанчев Срђан В, *Јован А. Дучић, кнез српске поезије – 70 година од смрти*, Београд 2013.
- Stojkov Todor, *Opozicija u vreme Šestojanuarske diktature*, Beograd 1969.
- *The Cambridge History of Egypt Vol. 2; Modern Egypt, from 1517. to the end of twentieth century*, ed. M. W. Daly, Cambridge University Press, 2008.
- Чалић, Мари-Жанин, *Историја Југославије у 20. веку*, Београд 2013.